

სამეცნიერო სესია გაიმართება არნ. ჩიქობავას **ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სხდომათა დარბაზში** (პ. ინგოროყვას ქუჩა №8, პირველი სართული).

რეგლამენტი

მომხსენებელს — 15 წუთი
მსჯელობაში მონაწილეს — 5 წუთი

რედაქტორი — **ა. არაბული**

©არნ. ჩიქობავას ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ISBN

მუშაობის გეგმა

24 დეკემბერი, 11 საათი

თავმჯდომარე — პროფ. თ. უთურგაძე

1. ალ. ჭინჭარაული, საქართველოს ისტორიის ერთი პარადოქსი
2. გ. გოგოლაშვილი, აკაკი შანიძე და ქართული საენათმეცნიერო ტერმინოლოგია
3. მ. რობაქიძე, აკაკი შანიძე — არმენისტი
4. ლ. ნოზაძე, აკაკი შანიძის მიერ ზეპირად გამოთქმული რამდენიმე თვალსაზრისის შესახებ
5. მ. ქურდიანი, თით-ი სიტყვის ისტორიისათვის
6. შ. გაბესკირია, აკად. ა. შანიძის ორი მოსაზრების შესახებ

24 დეკემბერი, 14 საათი

თავმჯდომარე — პროფ. მ. სუხიშვილი

1. ი. ასათიანი, მეგრულისა და ჭანურის ურთიერთობისათვის
2. ა. არაბული, „მთის კილოთა ლექსიკონი“ — პირველი კრებისთი ლექსიკონი დიალექტური ლექსიკონისა
3. მეუფე ანდრია (გვაზავა), ნ. მახარაძე, მ. კვესელავა, ლ. ქაროსანიძე, საეკლესიო ტერმინთა ლექსიკონისათვის

4. რ. ფარეულიძე, ფერის აღმნიშვნელი ლექსიკა მ. მამაქაევის რომანში „ზელიმხანი“
5. ნ. ჯორბენაძე, თანხმოდანზე დაბოლოებული ორი საკუთარი სახელის (უშანგი, ეთერი) ბრუნების შესახებ ქართულში

25 დეკემბერი, 11 საათი

თავმჯდომარე — პროფ. ვ. შენგელია

1. მ. სუხიშვილი, გრამატიკულ და სემანტიკურ ბრუნვათა სუბსტიტუციისათვის ქართულში
2. თ. ვაშაკიძე, -ელ-ზე დაბოლოებულ სახელთა მართლწერისათვის
3. ნ. ოთინაშვილი, ტოპონიმიკურ-ონომასტიკური ძიებანი ზემოქართლიდან
4. ნ. ჭოხონელიძე, ფერთა სახელები რ. ინანიშვილის ენაში
5. თ. ზვიადაძე, არქაული ლექსიკის კვალი იმერულში

25 დეკემბერი, 14 საათი

თავმჯდომარე — პროფ. შ. აფრიდონიძე

1. მ. ჩუხუა, ამოსავალ სისინა სიბილანტთა რეფლექსაციისათვის ქართველურ და აფხაზურ-ადიღურ ენებში
2. ნ. მატყავარიანი, „ინდი-მინდის“ წარმომავლობისათვის

3. თ. ბურჭულაძე, ერთი ტიპის ჰიპოტაქსური წყობისათვის საშუალო ქართულში
4. ლ. გიგლემიანი, მეგრული ბრანგ-ფუძის წარმომავლობისათვის
5. ნ. შავრეშიანი, -ჟაჟ || -ჟაჟ, -ჟაჟლ, -ი (ცა) ნაწილაკიანი მიმართებითი ნაცვალსახელები და მიმართებითი ზმნიშედეგები ჩოლურულში

26 დეკემბერი, 11 საათი

თავმჯდომარე — პროფ. გ. ბედოშვილი

1. ნ. არდოტელი, ალბანურ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკის გენეზისისათვის
2. მ. ჩაჩანიძე, დიფერენციული ნიშანი ლექსიკოგრაფიაში — III. პ. დენისოვის ლექსიკონთა კლასიფიკაცია
3. ფ. აფხაიძე, სინჰალური ნათესაობის სისტემისა და ნათესაობის ტერმინოლოგიის თავისებურებათა შესახებ
4. ნ. ხახიაშვილი, სიტყვა **მზესთან** დაკავშირებულ სახელთა სემანტიკური ანალიზი
5. რ. ლოლუა, რამდენიმე შენიშვნა ახლად აღმოჩენილი ალბანური პალიმფსესტის ფონეტიკურ სისტემასთან დაკავშირებით

26 დეკემბერი, 14 საათი

თავმჯდომარე — პროფ. ი. ჩანტლაძე

1. ი. ჩანტლაძე, ასწელს გადაცილებულ კოდორელ სვანთა მეტყველების ლინგვოკულტუროლოგიური შესწავლის შედეგები და მათი მიმართება ენგურის ხეობის მოსახლეობის მეტყველებასთან
2. ე. გაზდელიანი, კოდორის ხეობის ზოგი ტოპონიმის სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი
3. რ. ჭკადუა, დელაბიალიზაცია კოდორის ხეობის მოსახლეობის მეტყველებაში და მისი მიმართება ლახამულური კილოკავის შესაბამის მონაცემებთან
4. მ. საღლიანი, ბალსქვემო სვანეთიდან კოდორის (resp. დალის) ხეობაში ჩასახლებულთა მეტყველების თავისებურებანი
5. ქ. მარგიანი, ფუძედრეკად ზმნათა მასდარის წარმოება კოდორისა და ენგურის ხეობების მცხოვრებთა მეტყველებაში
6. რ. იოსელიანი, კოდორის (resp. დალის) ხეობის ეთნოლინგვისტური ხასიათის კომენტარები
7. ქ. მარგიანი-სუბარი, ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორია კოდორის ხეობის სვანურში და მისი მიმართება ზემოსვანურ დიალექტებთან თუ ძველი ქართულის მონაცემებთან

ავთანდილ არაბული

„მთის კილოთა ლექსიკონი“ — პირველი კრებისთი ლექსიკონი დიალექტური ლექსიკონისა

აკაკი შანიძის „მთის კილოთა ლექსიკონი“, რომელიც დიდი მეცნიერის თხზულებათა I ტომში გამოქვეყნდა 1984 წელს, იმ ლექსიკურ მასალას მოიცავს, რაც მეცნიერის მიერ პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის 1911-13 წლების სპეციალური დიალექტოლოგიური მივლინების დროს იქნა შეკრებილი.

ამ კრებისთი ლექსიკონის შედგენის მეთოდი და პრინციპები ა. შანიძეს მივლინების პერიოდშივე შეუმუშავებია და განუხორციელებია, რაც კარგად ჩანს მისსავე მოკლე ცნობაში ამ მასალაზე მუშაობის შესახებ: „მეორედ რომ ვაპირებდი მთაში გამგზავრებას, ჯერ გადავიკითხე ვაჟა-ფშაველას და ა. ყაზბეგის ნაწერები, ამოვკრიფე იქიდან განსამარტავი სიტყვები და ადგილობრივ შევამოწმე 1913 წელს. ლექსიკონი თანდათან იზრდებოდა ერთი კუთხიდან მეორეში გადასვლისას და საბოლოოდ საკმაოდ მოზრდილი გამოვიდა. ერთი და იგივე სიტყვა ზოგჯერ ყველა კილოშია შემოწმებული, ზოგჯერ ამა თუ იმ კილოში იმის მიხედვით, თუ სად, როდის და რა პირობებში მიხდებოდა შემოწმება“.

რამდენად გულდასმით არის აღნუსხული მთის კილოთა, კილოკავთა და თქმათა მონაცემები, ეს კარგად ჩანს იმ შემოკლებათა ნუსხიდანაც, რომელიც ლექსიკონის გამოცემას დასჭირდა. კერძოდ, აქ ცალ-ცალკე არის წარმოჩენილი მონაცემები გუდამაყრულისა, მთიულურისა და ქვემო მთიულურისა; თუშური; ფშაური — წინა ფშავის, ზემო ფშავის და უკვენა ფშავის თავისებურებებით; ხევსურული — „არხოტელთ ჯევსურულის“, „ბაკურჯეველთ ჯევსურულის“, „მიღმაჯეველთ ჯევსურულის“ და „მატილელთ ჯევსურულის“ მონაცემებით; ერწოსა და თიანეთის მასალები; სოფ. ხორხის მონაცემები. გარდა ამისა, გათვალისწინებულია იმ დროისათვის არსებული ტექსტობრივი და ლექსიკოგრაფიული წყაროები.

სალექსიკონო სტატიები ძირითადად აგებულია საბასეული ბუდობრივი პრინციპით, რომლის დროსაც ბუდეს ქმნის სინონიმური

თუ ერთი სემანტიკური ველის სიტყვები; თუმცა ამ სემანტიკურ მიმართებებში აისახება კილოური ფონეტიკური ვარიანტებიც; როგორც თვით ავტორი აღნიშნავს, „ზოგჯერ მხოლოდ ხმოვნით არის განსხვავებული სხვადასხვა კილოს სიტყვა, მაგ. **ლაბო, ლეპო და ლობო...**“. ამგვარ ბუდეებში, წმინდა ლექსიკურ განმარტებათა გარდა, წარმოდგენილია მნიშვნელოვანი, უნიკალური მონაცემები სამეურნეო, წესჩვეულებათა თუ ეთნოგრაფიული სფეროდან. მაგ.: **წელწადი** ჯ., თ., ფშ. ახალი წელი. **წელწადში** ჯ. „ახალ წელს“ (ბეს.). **წელწად წუნრა** ახალწლის წინა დღე. „მატილში ახალწლის დღეობა ხუთ დღეს გრძელდებოდა: **წელწადი** კვირას, **კუმეტი** ორშაბათს, **შუადღე** სამშაბათს, **უკენა შუადღე** ოთხშაბათს, **გამცხადება** ხუთშაბათს (ჩაჩ. 141). აქ ნახსენები „გამცხადება“ წარმოშობით უთუოდ განცხადებაა, ე. ი. 6 იანვრის დღესასწაული მორწმუნე ქრისტიანებისა“.

ზმნა საწყისზეა გამოტანილი და ხშირია ომონიმური ფორმები. მაგ.:

წევა (1) ჯ. თ. მოვ. (იშვ.) წევა. არ მიწევავის — არ მიწვევია, არ დამიპატიჟნია. **აწიიდი** დაჰპატიჟოდი. „შენ გაწევს, რად არ წახოლ“. ჩემმა მოსაუბრე მოხევემ ღიმილით მითხრა: ეს რომ ქალს უთხრა, შეიძლება სხვაგვარად გაიგოსო. **მოწევარი** მოვ. კაცი, რომელსაც გზავნიან სტუმრის მოსაწვევად.

წევა (2): **ეწევი** ეხმარები (ჯ. მას.).

წევა (3): **უწევს** დროშათ სისხლს ჯ. ასხურებს დროშებს სისხლს. სისხლი **უწევა** ქალ-ვაჟთა ჯ. სისხლი ასხურა ქალ-ვაჟთ (ჯ. მას.).

პირველი სტატიის მოვ. **მოწევარი** და, აგრეთვე, ჯ. **მაწევარი** ცალკე ერთეულებად არის გატანილი.

„მთის კილოთა ლექსიკონს“ ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს ქართული დიალექტოლოგიისათვის, ამ კილოთა ისტორიის შესწავლისათვის, ვინაიდან ბევრი ლექსიკური ერთეული დღეს აღარც კი მოიძვევა. მეტიც, თვით ავტორი აღნიშნავს: „ზოგიერთი იმდროინდელი ჩემი ჩაწერილი სიტყვა შეიძლება დღეს აღარ იხმარებოდეს. ჯერ კიდევ მაშინ უარყოფდა ზოგიერთი **ზემუნელს**, როგორც გარკვეული სახის ცეკვას“.

ნოდარ არდოტელი

ალბანურ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკის გენეზისისათვის

1. ალბანურ ენასა და მის დამწერლობას სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა კუთხით ეხებოდა არაერთი მკვლევარი: აკ. შანიძე, ილ. აბულაძე, ა. აბრამიანი, გ. კლიმოვი, ს. მურავიოვი, ვ. ლუკასიანი, ვ. შულცი, ი. გიპერტი, ა. ქურდიანი, მ. ქურდიანი...

ალბანოლოგიის სპეციალისტები ვარაუდობენ, რომ ალბანური ენა უნდა იყოს თანამედროვე უდიურის წინამავალი ენა, რასაც მხარს უჭერს სინას მთაზე ახლახან აღმოჩენილ ალბანურ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკაც (ზ. ალექსიძე).

2. ზემოხსენებული ლექსიკის (თუ ამოკითხული სახელები სინამდვილეს შეეფერება) შედარება უდიურის მონათესავე დაღესტნურ ენებთან ცხადყოფს მათ საერთო წარმომავლობას, ვინაიდან ესა თუ ის სიტყვა ამ ენათა შორის დადგენილ ბგერათმესატყვისობის ფორმულებში ჯდება, მაგ.:

1. ს.-დაღ. ვა-**ც**-ი : ალბ.: უდ. ვი-**ჩ**-ი : ხინ. **ც**-ა : წახ. **ჩ**-ოჟ : რუთ. **შ**-უ : აღ. **ჩ**-უ : თაბ. **ჩ**-ტი : არჩ. უ-**შ**-ტჟუ : ლაკ. უ-**ს**-უ : დარგ. უ-**ც**-ი : ხუნდ. ვა-**ც** : ს.-ანდ. *ვა-**ც**-ი : ს.-დიდ. *ვე-**ს**-ი „ძმა“;

2. ს.-დაღ. ყ-ტა : ალბ. : უდ. **ღ**-ი : ხინ. ყ-პ : წახ. **ღ**-დ : რუთ. **ღ**-დ : აღ. **მა-ღ** : თაბ. **დი-ღ** : ლეზგ. **მო-ღ** : არჩ. ი-**ჯ** : ხუნდ. ყ-ო (< *ყ-ტა) : ს.-დიდ. *ჯ-ტა „დღე“;

3. ს.-დაღ. **ც**-ა : ალბ. : უდ. : ხინ. **ს**-ა : წახ. : რუთ. **ა-ღ** : თაბ. : ლეზგ. **ს**-ა : არჩ. ო-**ს** : დარგ. **ც**-ა : ხუნდ. **ც**-ო : ს.-ანდ. ***ც**-ა : ს.-დიდ ***ს**-ა „ერთი“...

3. დადასტურებულ ბგერათმესატყვისობათა ჩვენება ორგვარი დასკვნის საშუალებას იძლევა: ა) ალბანურ ლექციონარში გამოვლენილი ლექსიკა ნასესხებია დაღესტნურ ენათაგან, რაც ნაკლებსარწმუნოა; ბ) საანალიზო სახელები საერთოა, რაც ნიშნავს: ალბანური უდიურის წინამავალი ენაა და, აქედან გამომდინარე, დაღესტნურ ენათა ერთ-ერთი წევრთაგანია.

მეგრულისა და ჭანურის ურთიერთობისათვის

1. მეგრულისა და ჭანურის გრამატიკული წყობა იდენტურია, თუ გავითვალისწინებთ ზოგ წმინდა ფონეტიკურ ფაქტორს.

2. ახალმა მასალამ, დამატებითმა ძიებამ არაერთი „განსხვავებული“ იგივეობა-მსგავსებაც შეიძლება დაადასტუროს. ასეთია: ა) ჭანური გარდაუვალი ზმნის აწმყოს ფუძის მაგვარი წარმოება მეგრულში; ბ) აგრეთვე, ჭანურის კილოკავის, ხოფურის, -ერ სუფიქსიანი თურმეობითის ანალოგიური წარმოება მეგრულში; გ) მეგრული პოტენციალისისა და ვნებითის ფორმათა განსხვავებული სუფიქსაცია ჭანურშიც.

3. ამ ორ ერთეულს შორის სტრუქტურული გამჭვირვალობა იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მიუხედავად მეგრულისაგან მკვეთრად განსხვავებით ჭანურში მოძალებული უცხო ლექსიკისა, ურთიერთგაგებინების საკითხი არ ისმის.

ფ ი ქ რ ი ა ა ფ ხ ა ი ძ ე

სინჰალური ნათესაობის სისტემისა და ნათესაობის ტერმინოლოგიის თავისებურებათა შესახებ

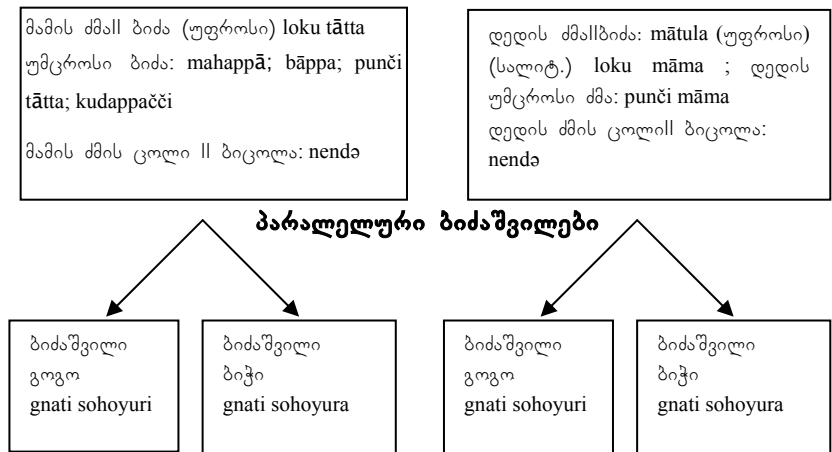
სინჰალა ენაში ნათესაობის აღმნიშვნელი სახელები ლექსიკურ-სემანტიკური თვალსაზრისით სხვაობას გვიჩვენებენ სალაპარაკო, სალიტერატურო ენის სახეებსა და რეგიონალური მეტყველების მიხედვით. ლექსიკურ-სემანტიკური განსხვავება მარკირებულია სოციალური კლასების, აგრეთვე სინჰალურ საზოგადოებაში კასტური განსხვავების, ასაკის, სქესისა თუ ურთიერთმიმართვის კულტურულ-სოციალური ეტიკეტის დაცვის ფაქტორებით. ამიტომ ტერმინოლოგიური თვალსაზრისით სინჰალური ნათესაობის სისტემა საკმაოდ მრავალფეროვანია.

სინჰალური ნათესაობის სისტემა იყოფა შემდეგ კატეგორიებად:

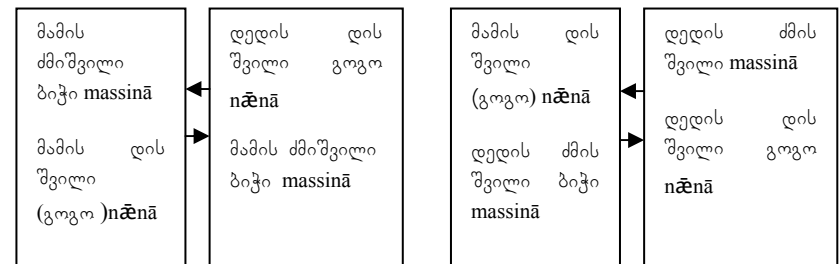
1. სისხლით ნათესავი **lā nāyō**
2. ახლო ნათესავი **lañga nāyō**
3. ქორწინებითი ურთიერთობით ნათესავი **ævæssā nāyō**.
4. შორეული ნათესავი **durā nāyō**

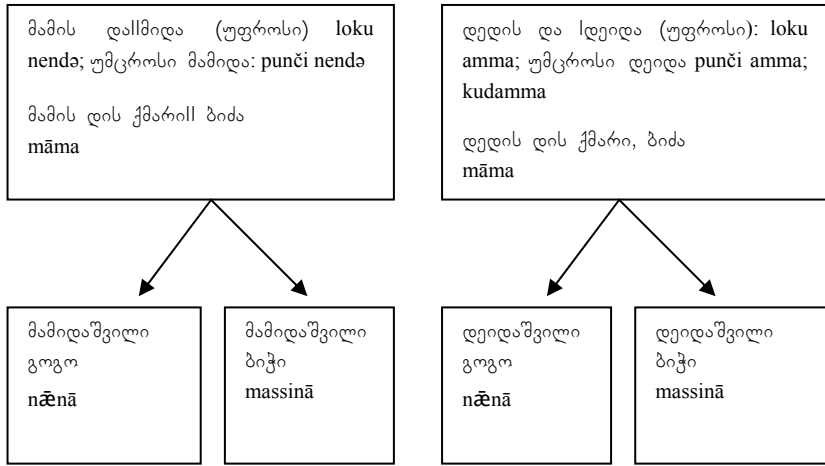
ნათესაობის ზოგად ცნებას კი აღნიშნავს ტერმინი **nādāyō** „ნათესაობა“ (ჭ. ბ. დისანაიაკა). ქვემოთ საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ სინჰალური ნათესაობის სისტემის ამსახველ ჩვენ მიერ შედგენილ სქემებს. ტერმინოლოგიური თავისებურებების შესახებ კი მოხსენებაში ვიმსჯელებთ.

გვერდითი ნათესავები

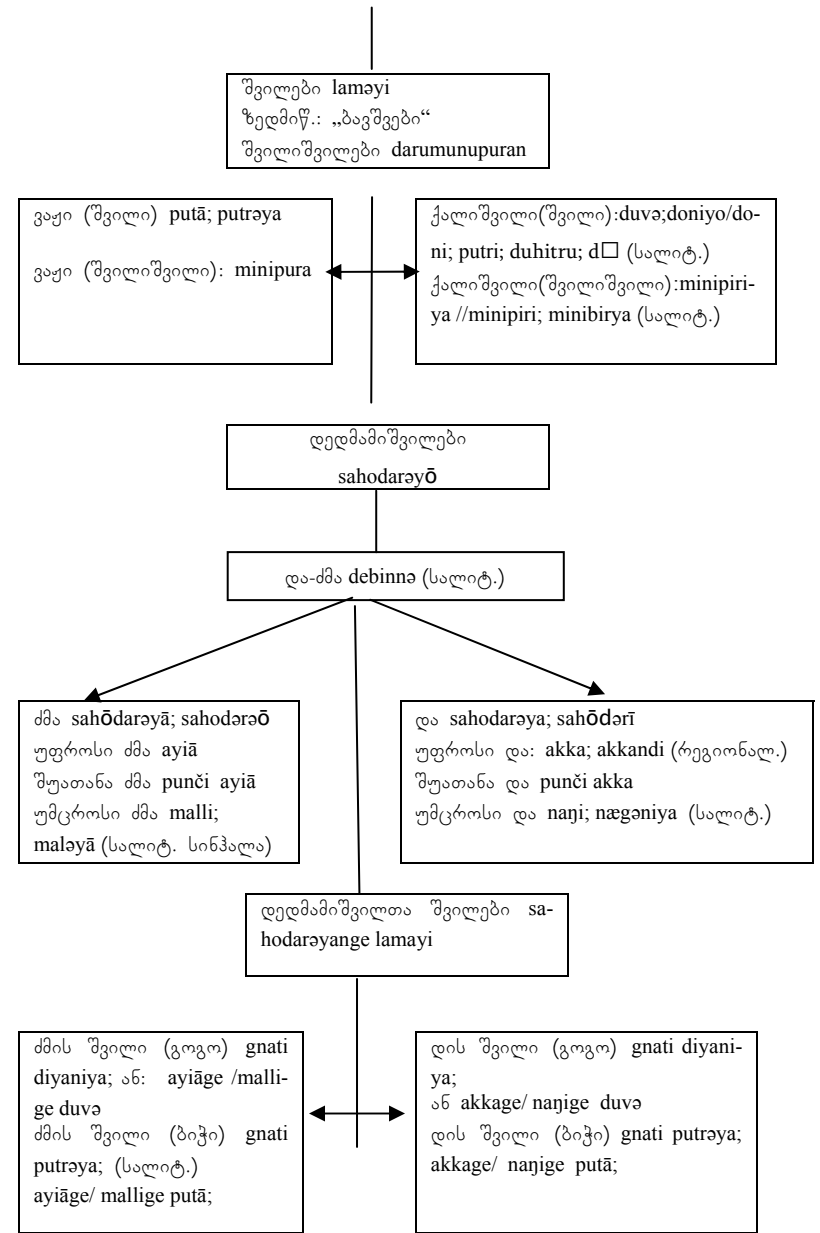
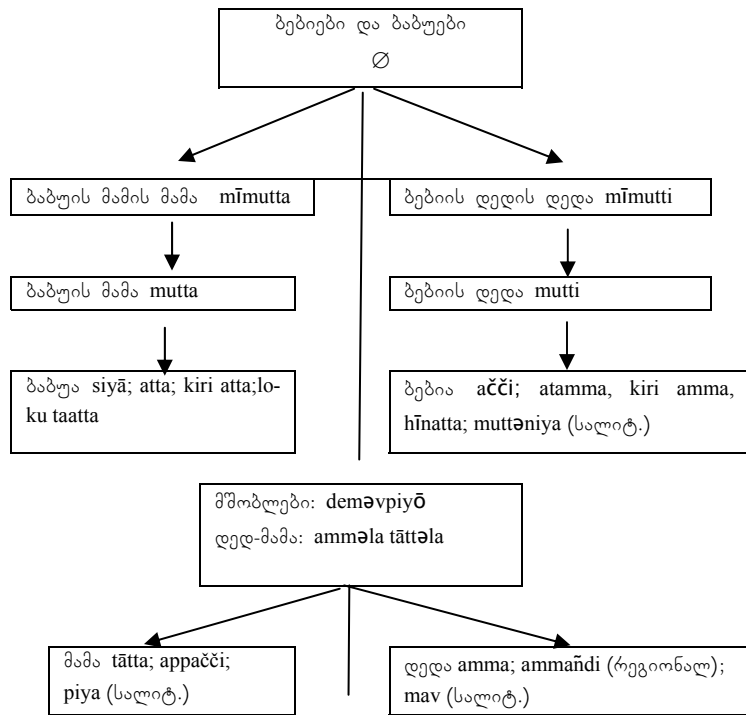

ჭვარედინი ბიძაშვილები

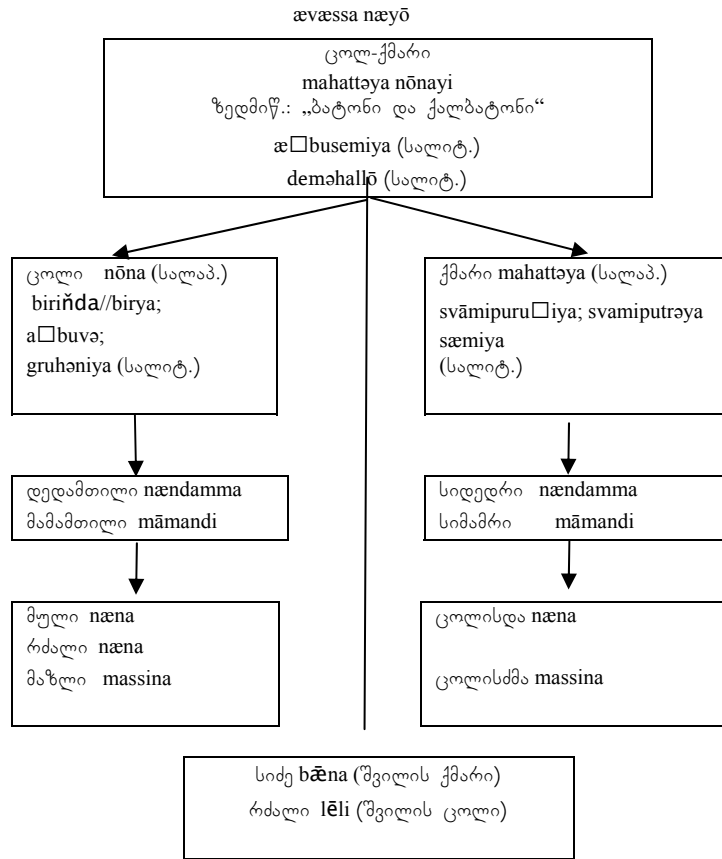

პირდაპირი ნათესავები

ქორწინებით ნათესავები

სინჰალურ საზოგადოებაში ქორწინებითი ურთიერთობით შექმნილი ნათესაობის თავისებურებას წარმოადგენს ჯვარედინ ბიძაშვილთა ქორწინების პრივილეგირებული ინსტიტუტის არსებობა. ტრადიციულად სინჰალურ საზოგადოებაში სხვადასხვა სქესის (და-ძმის) დედამიშვილთა შვილებს შორის ქორწინება პრივილეგირებულია, ხოლო პარალელურ (დების: ან ძმების შვილებს შორის) ბიძაშვილთა შორის ქორწინება ინცესტად ითვლება. ჯვარედინ ბიძაშვილთა ამსახველი ტერმინოლოგია იხ. გვერდითი ახლო ნათესავების ტერმინთა შესაბამის სქემაზე.

თ ე ა ბ უ რ ჯ უ ლ ა ძ ე

ერთი ტიპის ჰიპოტაქსური წყობისათვის საშუალო ქართულში

1) საშუალო ქართულის წერილობით ძეგლებზე დაკვირვება საინტერესო სურათს იძლევა. ჰიპოტაქსურ კონსტრუქციებში ხშირად გვხვდება ხოლმე ორ-ორი სიტყვა, რომლებიც ქვეწყობილი წინადადების ნაწილებს აკავშირებენ. ერთი მათგანი მთავარ წინადადებაშია, მეორე კი — დამოკიდებულში. ამ პერიოდის ლიტერატურაში შეგვხვდა შემდეგი წყვილ-წყვილი სიტყვები: **ისეთი-რომელი, ისე-რომ, იქ-სადაც, ისე-ვითა, ისეთი-რომ, თუ-მამუნ.**

რთულ ქვეწყობილ წინადადებათა აგებისას წინადადებაში ხშირ შემთხვევაში არის ხოლმე ორივე წყვილი სიტყვა. მაგრამ გვხვდება ისეთი წყობაც, როცა მთავარ წინადადებაში მისათითებელი (საკორელაციო) სიტყვა თუ საპირისპირო კავშირი არ არის. ასეა დღევანდელ სამწერლობო ძეგლებში. როგორც ჩანს, ამ სახის წინადადებები საშუალო ქართულშიც ხშირია:

„შეგებნით და შეიქმნა ომი, **რომელი** არა ითქმის კაცისა ენისაგან სიდიდე იმისა და სიფიცხე ეგეთი“ (ამირან. გვ. 53); „რა აქით აიყარნენ და ცოტა ხანი ვლეს, დახვდა გზანი ტურფად მოკაზმულნი, **რომე** მის უამესი არა იქნებოდა რა“ (რუსულ. გვ. 102); „**სადაცა** გწადიან, წამიყვანე, არ გაყენებო“ (ვისრ. გვ. 30); შეიქმნა გრგვინვა და ზრიალი, **რომელ** ამას გვანდა, ცასა მიწაზედან დასცემენო“ (რუსულ. გვ. 102); „**თუ** ორასი კაცი სახლისა მაშენებელი იყოს, ერთი ამოხრებელი ცუდ იქმს მათსა ნაშენებსა“ (ვისრ. გვ. 134); „მე, **ვითა** ჩემი სიცოცხლე, მიყვარს ჩემი ვირო, და **ვითა** თვალი, არ გამეშვების ჩემი შაჰრო“ (ვისრ. გვ. 19).

შდრ. მისი სრული ვარიანტი:

შეგებნით და შეიქმნა ისეთი ომი, რომელი არა ითქმის კაცისა ენისაგან სიდიდე იმისა და სიფიცხე ეგეთი. რა აქით აიყარნენ და ცოტა ხანი ვლეს, დახვდა გზანი **ისე** ტურფად მოკაზმულნი, **რომე** მის უამესი არა იქნებოდა რა; სადაცა გწადიან, **იქ** წამიყვანე, არ გაყენებო; შეიქმნა **ისეთი** გრგვინვა და ზრიალი, **რომელ** ამას გვანდა, **თითქოს** ცასა მიწაზედან დასცემენო; **თუ** ორასი კაცი სახლისა მაშე-

ნებელი იყოს, მაშინ ერთი ამოახრებელი ცუდ იქმს მათსა ნაშენებსა; მე, ვითა ჩემი სიცოცხლე, ისე მიყვარს ჩემი ვირო, და ვითა თვალი, ისე არ გამეშვების ჩემი შაპრო;

3) ამ ტიპის წინადადებებში იმის გამო, რომ საკორელაციო სიტყვა თუ საპირისპირო კავშირი არ არის, აზრი არ ირღვევა და გაგებინება შინაარსისა სრულია. აქ სხვაობა დეტალებშია. როდესაც მთავარ წინადადებაში არის რომელიმე მისათითებელი სიტყვა, ის თავიდანვე გვაგარაუდებინებს, რომ მას მოჰყვება დამოკიდებული წინადადება. ხოლო თუ ჰიპოთეტურ წყობაში არ არის ასეთი სიტყვა, მაშინ ეს უფრო დამოუკიდებელს ხდის წინადადებას.

შ ა ლ ვ ა გ ა ბ ე ს კ ი რ ი ა

აკად. ა. შანიძის ორი მოსაზრების შესახებ

1. ყაყაჩო

1. ა. შანიძის ვარაუდით, ქართული ყაყაჩოს არქეტიპი რედუბლიციირებული *ყაჩყაჩ არის. ამ მოსაზრებას მხარს უნდა უჭერდეს არაბული ხაშხაშ („ყაყაჩო“), რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში უცნობი წარმომავლობის სიტყვად ითვლება. ქართული *ყაჩყაჩ სიტყვა-ფორმა არაბულ ენაში კანონზომიერად მოგვცემდა ხაშხაშ-ს.

2. ბისონი

ბისონი, რომელიც შოთა რუსთაველის პოემაში ერთხელ გვხვდება („ცრემლი სდის, ვითა ბისონი“ — 719, 4), რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაში სხვადასხვანაირადაა განმარტებული.

„ვეფხისტყაოსნის“ 1957 წლის გამოცემისთვის ა. შანიძის მიერ შედგენილ ლექსიკონში ბისონი სამოთხის მდინარედაა ახსნილი: „თითქო ბისონი (ე. ი. ერთი ტოტაგანი მდინარისა, რომელიც, ბიბლიური მითოლოგიით, ვითომც ედემიდან გამოდიოდა: დაბად. 2, 11)“.

ბისონი, შესაძლებელია, ქართულ ჰიდრონიმ ფაზისის („ჭორო-

ხი“) გადმოცემა იყოს, ქართული ფას-ი ძველებრაულში შეიძლება ფისონის სახით გადასულიყო. ნარი სემიტურ ენებში გადასულ ქართულ სიტყვებს, როგორც საზოგადო, ასევე საკუთარ სახელებს, ემატება, შდრ. თივა > არაბ. თიბნ „ჩალა“, ტელეფია > თელეფინუ.

ლ ე ლ ა გ ი გ ლ ე მ ი ა ნ ი

მეგრული ბრანგ- ფუძის წარმომავლობისათვის

მეგრულში სიტყვა **ბრანგუა** „მაგრად (ზომაზე მეტად) დათრობას“, ხოლო **გობრანგილი** „ძლიერ, ზომაზე მეტად მთვრალს“ ნიშნავს (ო. ქაჯაია): გობრანგილი მაყარეფი შარას მიბირდეს — „მთვრალი მაყარეფი გზაზე მიიმღეროდნენ“.

ვფიქრობთ, ეს სიტყვა მეგრულში ქართულიდან უნდა იყოს შესული, — შდრ. ქართული **ბანგი** — „ძილის მომგვრელი წამალი“.

ამ სიტყვის მეგრულში სესხებას გვაგარაუდებინებს ის გარემოება, რომ ხმოვნებში კანონზომიერი შესატყვისობა არა გვაქვს და **ბრ** კომპლექსიც მეგრულისთვის თითქოს პრობლემურია.

აღნიშნული ქართული ფუძის თავდაპირველი სახე უნდა იყოს **ბრანგ-**, რომელიც მეგრულმა სრულად შემოგვინახა (თუმცა ასახსნელია, რატომ დაიკარგა ქართულში **რ**).

შესაძლებელია, ქართულ ამოსავალ **ბრანგ-** ფუძეს ასევე უკავშირდებოდეს დიალექტებში წარმოდგენილი **ბრინჯ-** ალომორფი, შდრ. ქიზიყური **ბრინჯვა, გაბრინჯული** — „სავსე თავთავი; ძალიან გამძლარი ადამიანი, ძალიან მთვრალზედაც იტყვიან“ (ალ. ლლონტი).

აკაკი შანიძე და ქართული საენათმეცნიერო ტერმინოლოგია

XX საუკუნის ქართული საენათმეცნიერო ტერმინოლოგიის შექმნაში განუზომელია აკაკი შანიძის ღვაწლი.

ა. შანიძეს პრინციპული დამოკიდებულება აქვს სამეცნიერო ტერმინოლოგიისადმი. იგი, ცხადია, ზედმიწევნით იცნობს ტრადიციულ ქართულ თუ უცხოურ ტერმინებს; ამის საფუძველზე ხშირ შემთხვევაში მეცნიერი ქმნის და ამკვიდრებს ახალს, მისი აზრით, ქართული ენის ბუნებისათვის, შესაბამისი გრამატიკული ცნებისათვის უფრო მეტად მისადაგებული...

ა. შანიძის მოღვაწეობის ადრეული პერიოდის რუსულენოვანი ნაშრომის შედარება იმავე ნაშრომის ქართულენოვან ვარიანტთან საინტერესო მასალას იძლევა მსჯელობისათვის.

თუ რა მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს ტერმინის სიზუსტეს, მოხერხებულობას, სიმარჯვეს, ამის თაობაზე ა. შანიძე საკმაოდ ვრცლად მსჯელობს „ქართული გრამატიკის საფუძვლებში“. ეს მსჯელობანი, ფაქტობრივ, არის ინსტრუქცია იმისათვის, თუ როგორ უნდა შემუშავდეს სამეცნიერო ტერმინები, რას უნდა მიეჭყეს ყურადღება ტერმინის შექმნისას.

ამგვარი თეორიული პოზიციის მქონე მეცნიერი გამუდმებით ხვეწს, აზუსტებს, საჭიროების შემთხვევაში ცვლის ტერმინს. მაგალითად, სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა ნაშრომში (ან ერთი და იმავე ნაშრომის სხვადასხვა გამოცემაში) ერთი და იმავე ცნების აღსანიშნავად გამოიყენებს ტერმინებს — **დრო, კილო, დრო-კილო, რიგი, წევრი...** საბოლოოდ ამკვიდრებს ტერმინს **მწკრივი** და გვთავაზობს იმასაც, თუ რომელ უცხო ენაზე ეს ტერმინი როგორ უნდა იქნეს გადატანილი. მსგავსი მაგალითი არაერთია.

გასული საუკუნის ოცდაათიანი წლებიდან მოყოლებული სკოლებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში ძირითადად აკაკი შანიძის სახელმძღვანელოები (ან მათზე დამყარებული) არის დამკვიდრებული. ამან ხელი შეუწყო იმას, რომ ა. შანიძის მიერ გამოყენებული ტერმინები, ფაქტობრივ, საყოველთაოდ დამკვიდრდა ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში.

-ელ-ზე დაბოლოებულ სახელთა მართლწერისათვის

თანამედროვე ქართულში არაერთგზის დასტურდება (ერთმანეთის პარალელურად) **-ელ-ზე** დაბოლოებულ სახელთა შეკუმშული და შეუკუმშავი ვარიანტები (აქვე აღვნიშნავთ, რომ საანალიზო ფორმათა ერთ ნაწილთან **-ელ** არ არის წარმომქმნელი აფიქსი, სხვა შემთხვევაში კი იგი სუფიქსია და ძირითადად აწარმოებს: ა) სასუბიექტო მიმღებებს **მ-, მა-, მე-** პრეფიქსებთან ერთად; ბ) საობიექტო მიმღებებს **სა-** პრეფიქსთან ერთად; გ) უარყოფის გამომხატველ საობიექტო მიმღებებს **უ-** პრეფიქსთან ერთად; დ) ვისიმე ან რისამე მიმღევრობისა თუ ხელობის სახელებს; ე) წარმომავლობის სახელებსა და სხვა): **აუტანლის** და **აუტანელის** (**აუტანლით** და **აუტანელით, აუტანლად** და **აუტანელად**); **გასამხნევებლის** და **გასამხნევებელის** (**გასამხნევებლით** და **განამხნევებელით, გასამხნევებლად** და **გასამხნევებელად**); **გაუტენლის** და **გაუტენელის** (**გაუტენლით** და **გაუტენელით, გაუტენლად** და **გაუტენელად**); **დასამშვიდობლის** და **დასამშვიდობელის** (**დასამშვიდობლით** და **დასამშვიდობელით, დასამშვიდობლად** და **დასამშვიდობელად**); **დაუძლევის** და **დაუძლეველის** (**დაუძლეველით** და **დაუძლეველით, დაუძლეველად** და **დაუძლეველად**); **ვეგეტარიანლის** და **ვეგეტარიანელის** (**ვეგეტარიანლით** და **ვეგეტარიანელით, ვეგეტარიანლად** და **ვეგეტარიანელად**); **იუდევის** და **იუდეველის** (**იუდეველით** და **იუდეველით, იუდეველად** და **იუდეველად**); **მანარობლის** და **მანარობელის** (**მანარობლით** და **მანარობელით, მანარობლად** და **მანარობელად**); **მსმენლის** და **მსმენელის** (**მსმენლით** და **მსმენელით, მსმენლად** და **მსმენელად**); **მქსოვის** და **მქსოველის** (**მქსოვლით** და **მქსოველით, მქსოვლად** და **მქსოველად**); **რკინიგზლის** და **რკინიგზელის** (**რკინიგზლით** და **რკინიგზელით, რკინიგზლად** და **რკინიგზელად**); **სამოციანლის** და **სამოციანელის** (**სამოციანლით** და **სამოციანელით, სამოციანლად** და **სამოციანელად**); **ფიზკულტურლის** და **ფიზკულტურელის** (**ფიზკულტურლით** და **ფიზკულტურელით, ფიზკულტურლად** და **ფიზკულტურელად**) და მრავალი სხვა. ბუნებრივია,

სადავო ფორმები გვაქვს მრავლობით რიცხვშიც (ვეგეტარიანლები და ვეგეტარიანელები, იუდეველები და იუდეველები, მანარობლები და მანარობელები, მსმენლები და მსმენელები, რკინიგზელები და რკინიგზელები, სამოციანელები და სამოციანელები, ფიზკულტურელები და ფიზკულტურელები...).

აღსანიშნავია, რომ თვისების გამომხატველ -ელ-ზე დაბოლოებული სახელთა ერთი ნაწილი მხოლოდ ვითარებით ბრუნვაში (ზმნი-სართად მოქცევისას) იკუმშება (გრძელი—გრძელის—გრძლად; ვრცელი—ვრცელის—ვრცლად; თხელი—თხელის—თხლად; სქელი—სქელის—სქლად; ცხელი—ცხელის—ცხლად...). ზოგჯერ კი, პირიქით, ესა თუ ის სიტყვა უკუმშველად სწორედ ვითარებითი ბრუნვის ფორმით წარმოგვიდგება (საჭმელი—საჭმლის—საჭმელად; სასმელი—სასმლის—სასმელად...). გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როცა ამა თუ იმ ერთეულის კუმშვა თუ უკუმშველობა დაკავშირებულია მის სემანტიკასთან, მაგ., ნათელი — 1. სინათლით მოცული (გადმობრწყინდა ნათლის სვეტი...), 2. გათელილი (ქვეყანა იქცა ველად, ნათელად...). საგულისხმოა, რომ მხოლოდითსა და მრავლობით რიცხვში კუმშვის თვალსაზრისით განსხვავებული ფორმებიც სწორედ -ელ-ზე დაბოლოებულ სახელებთან გვაქვს (სასმელი—სასმლის—სასმელები; ფენსაცმელი—ფენსაცმლის—ფენსაცმელები...).

სადავო ვარიანტები გვხვდება -დელ სუფიქსიან სახელებშიც (კვლავ კუმშვის თვალსაზრისით). ერთმანეთის პარალელურად დასტურდება ადრინდლის და ადრინდელის (ადრინდლით და ადრინდელით, ადრინდლად და ადრინდელად); ამჟამინდლის და ამჟამინდელის (ამჟამინდლით და ამჟამინდელით; ამჟამინდლად და ამჟამინდელად); გვიანდლის და გვიანდელის (გვიანდლით და გვიანდელით, გვიანდლად და გვიანდელად); წლევიანდლის და წლევიანდელის (წლევიანდლით და წლევიანდელით, წლევიანდლად და წლევიანდელად); ხვალინდლის და ხვალინდელის (ხვალინდლით და ხვალინდელით, ხვალინდლად და ხვალინდელად) და სხვა.

პარალელური ფორმები გვაქვს მრავლობით რიცხვშიც (ადრინდლები და ადრინდელები, ამჟამინდლები და ამჟამინდელები, გვიანდლები და გვიანდელები, წლევიანდლები და წლევიანდელები, ხვალინდლები და ხვალინდელები...).

სადავო სიტყვათა ერთი ნაწილი „განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით მიჩნეულია კუმშვად სახელებად (მაგ., დაუძლეველი—დაუძლეველისა, შემარცხენელი—შემარცხენლისა...), ხოლო მეორე — უკუმშველად (მსმენელი—მსმენლისა, ვერმიშელი (იტალ.)—ვერმიშელისა, ვეგეტარიანელი—ვეგეტარიანელისა, გამყიდველი—გამყიდველისა...). „ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ აღნიშნული ფორმები წარმოგვიდგებიან სახელობითი ბრუნვით (ნათესაობითი ბრუნვის ფორმის გარეშე). სხვა შემთხვევაში „განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით კვლავ შეკუმშულად (მოუთმენელი—მოუთმენლისა...) ან შეკუმშველად (ფიცხელი—ფიცხელისა...) დასტურდება -ელ-ზე დაბოლოებული სახელები, ხოლო „ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ სიტყვას მიწერილი აქვს მხოლოდ ვითარებითი ბრუნვის ფორმა (მოუთმენელი—მოუთმენლად, ფიცხელი—ფიცხლად...). იკუმშებიან თუ არა ისინი ნათესაობითი (ან მოქმედებითი) ბრუნვისა და მრავლობითი რიცხვის ფორმებში? მოუთმენლის თუ მოუთმენელის? მოუთმენლები თუ მოუთმენელები? ფიცხლის თუ ფიცხელის? ფიცხლები თუ ფიცხელები?

გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როცა ესა თუ ის (აღნიშნული ტიპის) ფორმა წარმოდგენილია „ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ სხვა სახის (რომელიც არ უკავშირდება კუმშვის პრობლემებს) უზუსტობის გამო, მაგ., მქსოველი [და არა მქსოვი], მაგრამ: მქსოვლის თუ მქსოველის? მქსოვლები თუ მქსოველები? ან კიდევ: ყარაჩოხელი [და არა ყარაჩოდელი], მაგრამ: ყარაჩოხლის თუ ყარაჩოხელის? ყარაჩოხლები თუ ყარაჩოხელები?

რა თქმა უნდა, -ელ-ზე დაბოლოებულ სახელთა ერთი ნაწილისათვის ნორმა დადგენილია (კუმშვის პრობლემასთან დაკავშირებული), მაგ., მთხრობელი—მთხრობლისა, ღვეწელი—ღვეწლისა, ღუმელი—ღუმლისა, შემსრულებელი—შემსრულებლისა და სხვა. მოხსენებაში წარმოდგენილი იქნება რეკომენდაციები მხოლოდ სადავო ფორმებთან დაკავშირებით. ვფიქრობთ, აღნიშნული ტიპის სახელთა ანალიზისას (მართლწერისათვის) გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს მარცვალთა რაოდენობას და, რა თქმა უნდა, ისტორიულ პრინციპს.

არქაული ლექსიკის კვალი იმერულში

თანამედროვე ქართული ენის დიალექტებში მეტ-ნაკლები რაოდენობით არის შემონახული ძველი ქართულის ლექსიკური ერთეულები, რომელთა შესწავლა მრავალმხრივ საინტერესოა. იმერულს კლასიკური სამწიგნობრო ენისაგან შემორჩა სიტყვები, რომელთა უმეტესი ნაწილი დიალექტიზმებადაა გააზრებული; ისინი ასევე დასტურდება ამ რეგიონიდან გამოსულ მწერალთა ნაწერებშიც. ამჟამად ყურადღებას ვავამახვილებთ რამდენიმე მათგანზე:

ხვინჯკა — წვრილი კენჭი.

განმარტებულია სულხან-საბასთან: **ხვინჯა** — წყალთ კენჭი.

ღვინჯა — წურილოვანი ქვა, კენჭი (ი. აბულაძე): „შთააგდის ბუდესა მას შინა ღვინჯად ერთი მცირე“ (ბ. კეს.-ექუს. დღ. 99, 28);

ეს სიტყვა დღესაც გამოიყენება ქვემოიმერულში. ვიმოწმებთ ო. იოსელიანს: „თავმოწონე ბაბუაშენს ფსკერგავარდნილ ქალამნებში **ხვინჯკა** და ხრეში ფეხისგულეებში უხიციანება“ (ო. იოსელიანი, 1991, 264);

ზემოიმერულში დასტურდება **ხვინჯკარო** — ხვინჯკიანი: „ხვინჯკარო მიწაზე კარგათ ივარგა ბოსტანმა“ (ქ. ძოწენიძე, 1974, 511).

წირთხლი — კარის გარდასაბიჯებელი (საბა, 1991, 394): ზღურბლი (ი. აბულაძე): „წირთხლთა თანა კარისა შენისათა დასდევ საჯსენებელი შენი“, I, ეს. 57. 8.

სალიტერატურო ქართულში ეს სიტყვა აღარ გამოიყენება. ქველში სხვა მნიშვნელობაა მოცემული, აღნიშნავს კარის ან ფანჯრის ჩარჩოს ერთ გვერდს (VIII, 1138);

განსხვავებული მნიშვნელობით გვხვდება სიტყვა ლეჩხუმურ დიალექტში; ეს არის ალაყადის კარის — ეზოს დიდი ჭიშკრის სვეტი (ალ. ლ.); ქვემოიმერულში „წირთხლი“ ძველი მნიშვნელობით გამოიყენება: „იქვე, კარის წირთხლთან მიდგმულ სკამზე მუხლებმოსავებული ეშვები“ (ო. იოსელი.);

ამავე მნიშვნელობით იხმარება იმერულში კიდევ ერთი არქაული სიტყვა — **კარაპანი**, რომელსაც ო. იოსელიანი ნაწარმოებშივე

განმარტავს: „კარისაკენ წავედი. მაღალ კარაპანზე (**ზღურბლზე**) გადავალაჯე და აივნის სოხანეზე დავდექი“.

„კარაპანზე შემოფრენილი კრუხი მოუხმობდა აწივლებულ წიწილებს“.

სულხან-საბას განმარტებით, **კარაპანს** უწოდებენ კალოს პირას ნაგებ სახლს. კარაპანი სომხურია, ქართულად არდგმული ჰქვია (საბა, 1991, 61);

კარაპანი || **კარაპი** — ზღურბლი (ილ. აბულაძე).

„გარდამოვიდა მეფე... ნავისაგან კარაპად“ (192).

კარაპანი || **კარაპანი** — წინკარი (პ. გაჩ.);

კბოდე — საბას განმარტებით, ესაა ზღვისა და წყლის პირი, კლდოვანი — ფლატ(ო)იანი ჩაუვალი (1991, 363);

ასევე განმარტავს ი. აბულაძეც.

„შეკრბეს ძუალნი იგი წმიდათანი მათ კბოდესა ერთსა ქუეშ მის წყლისასა (სბსტ 142, 21);

კბდოვანი — კლდოვანი (ზ. სარჯვ.).

„ვითარცა იგი ეძიებდეს კბდოვანსა მას, პოეს ლომი საშინელი“ [Ier — 3 91 v1 - 2-33];

იმერულში კბოდე ციცაბო, დამრეც, მიუდგომელ ადგილს აღნიშნავს:

„გალმიდან მაღალია, **კბოდეა**, დიდი ხნის დამკლავულ ფესვებს ამოვყვებით და ამოვდივართ“.

„ბებერი აკაციის ძირში, **კბოდეზე** რომ ალავე გვაქვს, იქით მიდის“.

„იქით ცხოვრობს, ღობის გადაღმა, თვალეზადმოცვენილი ამოძვრა ჭიშკრის პირდაპირ, კბოდეზე (ო. იოსელი.).

გონი — „გძლად კლდოვანი სერზედა, კლდე, ქვა“ (საბა, 1991, 168);

გონი || **გონიკო** — უბალახო, მოტიტვლებული ადგილი, მცენარე რომ არ ხარობს (ქ. ძოწ. 1974, 105);

გადაგონილი — ურწყავი, მწირი: „იქა გადაგონილი ადგილები იყო და მოსავალი არ ვარგოდა“ (ქ. ძოწ. 69);

სიტყვა დასტურდება გამოთქმაში „გონის კურდღელივითა“, ანუ სუსტია, გამხდარი, უღონო.

აქვს სხვა მნიშვნელობაც: **გონი** — მკვახე ხილი (პ. გაჩ.).

ტრიზა — ცხენის ფერზე რომ კაცს ტალახი შეასხას (საბა, 1993, 141);

გატრიზავება — კარგი სიტყვა რომ წაუხდინოს მტერობით (საბა, 1996, 150).

იმერულში **გატრიზავება** შერცხვენას, მასხრად აგდებას, დაცინვას ნიშნავს:

„ბარემ აიგდონ, გაატრიზაონ, ვინ დაუშლით?“

„შე ქალო, გაძიძავება ქე გვაქვს გაგონილი... გაუტრიზავებია რძალი“

„მის ბოლიშებს ატრიზავებს, ვითომ, რა ღროს ესაა, რა სჭირს... ის იკითხეო“ (ო. იოსელი).

რ ო მ ა ნ ლ ო ლ უ ა

რამდენიმე უენიშვნა ახლად აღმოჩენილი ალბანური პალიმფსესტის ფონეტიკურ სისტემასთან დაკავშირებით

1994 წელს, პალესტინაში, სინას მთაზე მდებარე წმინდა ეკატერინეს მონასტერში ზ. ალექსიდის მიერ აღმოჩენილ იქნა უძველესი (ალბათ, V საუკუნის) ალბანური პალიმფსესტი (ლექციონარი). მოგვიანებით, 2003 წელს გამოვიდა მისი წიგნი სახელწოდებით — „კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა“. ეს გახლავთ პირველი მეტ-ნაკლებად წარმატებული ცდა ძველი ალბანური ხელნაწერის გაშიფვრისა.

მატენადარანის (№7117) ხელნაწერის 52 გრაფემიდან პალიმფსესტის ტექსტში დადასტურებულია 46 გრაფემა, მათგან, ზ. ალექსიდის აზრით, ზუსტადაა ცნობილი 35 გრაფემის ფონეტიკური მნიშვნელობა (აქედან ერთი გრაფემა არ მოიპოვება მატენადარანის ხელნაწერში, ესაა **ხ** ფონემა). უ ასო-ბგერა ავ დიფთონგი გადმოცემული იყო ლიგატურით. ეჭვს იწვევს რამდენიმე გრაფემის იდენტიფიკაცია. სომხური ხელნაწერის №14 (შა) გრაფემას ზ. ალექსიძე **შ** ფონემად

მიიჩნევს და ამის დასამტკიცებლად მოჰყავს მაგალითები: **ხაშ** („ნათელი“, უდ. „მთვარე“), **ბეში** („ჩვენი“). №33 (შაქ) გრაფემას კი მიიჩნევს **შ** ფონემის ნაირსახეობად და მაგალითად მოჰყავს შემდეგი სიტყვები: **შუ** („ლამე“), **ხაშ** („ნათელი“), **ბეში** („ჩვენი“) ანუ ორი განსხვავებული გრაფემის ფონეტიკურ ღირებულებას ავტორი ასაბუთებს ერთი და იმავე მაგალითების მეშვეობით, რაც გაუგებრობას იწვევს. №17 (ხწნ) გრაფემას ზ. ალექსიძე მიიჩნევს ვ-ფონემად. მაგალითებია: **ვიბ** „სამი“, **ვიბარუნ** „მესამე“, **ვაშ** „ნათელი“, შდრ. თანამედროვე უდიდური ხიბ — სამი, ხაშ — მთვარე, თვე. საერთოდ „ვ“ და ხ ასო-ბგერები შეიძლება ერთი გრაფემა იყოს, რადგან მათი მოხაზულობა თითქმის ერთნაირია. №8 (ჟილ) იდენტიფიცირებულია როგორც **ჟ** ფონემა, თუმცა ამის დასამტკიცებლად არანაირი მაგალითი მოყვანილი არ არის. როგორც ჩანს, არეულია №37 (ხამ) **ღ** და №41 (ფეს) გრაფემები. №52 (ქივ) **ქ**, მოხაზულობით უფრო წაგავს №23-ს (ჰად). ასევე საეჭვოა №7 (ენ), №27 (ჭი), №32 (ჯად), №39 (ჩატ) და №49 (ცადნ) იდენტიფიკაცია შესაბამისად ე, ჯ, ჭ, ჩ, ც ფონემებად. ზოგიერთი ფაქტორიდან გამომდინარე სარწმუნო არ ჩანს №18 (დან) **დ** ფონემად მიჩნევა და ავტორის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ მას უნდა ეკავოს ანბანში მე-4 ადგილი.

მეუფე ანდრია (გვაზავა), ნელი მახარაძე, მარიკა კვესელავა, ლია ქაროსანიძე

საეკლესიო ტერმინთა ლექსიკონისათვის

საეკლესიო ტერმინთა ისტორიის შესახებ საგანგებო გამოკვლევა ქართულ ენაზე არა გვაქვს. მართალია, ბევრი ქართველი მეცნიერი განიხილავს ამა თუ იმ საეკლესიო ტერმინს, მაგრამ ეს ტერმინები თავმოყრილი არ არის. საეკლესიო ტერმინთა ისტორიის გაუთვალისწინებლობის გამო ზოგჯერ საეკლესიო ლიტერატურაშიც კი არასწორ ინტერპრეტაციას ვხვდებით.

მაგალითისათვის: საეკლესიო კალენდრის ერთ-ერთ ნომერში

ტოპონიმიკურ-ონომასტიკური ძიებანი ზემოქართლიდან

ენის ლექსიკურ სისტემაში გამოიყოფა ფენა, რომელსაც ქმნის ადამიანთა და ადგილთა სახელებების ფართო ნომენკლატურა. მათი ერთობლიობის აღსანიშნავად მიღებულია ტერმინი ონომასტიკა, რომელიც ასეთ მასალებს აღწერს და შეისწავლის.

ზემო ქართლის ტოპონიმები, ლაპიდარული წარწერები ძირითადად ძველია, რომლებიც ორი ასპექტით — ისტორიის ჩვენებით და დღევანდელი ვითარებით — უნდა შევისწავლოთ. ქალაქ ცხინვალის დასავლეთით ხუთი-ათი კილომეტრის დაშორებით და აღმოსავლეთით ასევე ხუთი კილომეტრის დაცილებით მდებარეობენ დასახლებული პუნქტები ტბეთი, დოდოთი, ბორცვისჯვარი, გომართის ეკლესია, საქართლის ციხე და სოფელი ერედვი. როგორც დაკვირვებამ და ლაპიდარულმა წარწერებმა დაგვიდასტურა, ამ პუნქტებს ბევრი საერთო მოებოვებათ ონომასტიკის თვალსაზრისით და მათი გათვალისწინება და დღევანდელი ვითარების შესწავლა აუცილებელია.

პროფესორი აკაკი შანიძე გამოკვლევაში „ეტიმოლოგიური შენიშვნები: ქარლი, ქართველი“ აღნიშნავს, რომ სიტყვა **ქართლი** მიღებულია **პართისაგან — კართნი, კ** ნაწილობრივ დაემსგავსა მომდევნო **თ**-ს და მივიღეთ **ქართნი**, აქედან **ქართლი...**“.

ზემო ქართლში, სოფელ წორბისის ჩრდილოეთით არის მტიცედ ნაგები და დღესაც კარგად შემონახული სიმაგრე, რომელსაც საქართლის ციხე ეწოდება. აღსანიშნავია, რომ „ქართლი“ დაცულია ყოფილი ჯავის, ახლა კი საჩხერის რაიონის სოფელ ქარზმანის მოსახლეობაში, რომელიც ტერიტორიულად ახლოსაა საქართლის ციხის ჩრდილოეთით მდებარე ქედებთან. ერთ მდინარეს ისინი უწოდებენ „ქართლის ღელეს“.

ქართლ-იმერეთის სასაზღვრო ზონაში აგებული ზემოხსენებული ციხე განკუთვნილი იყო ქართლისათვის, ქართველთათვის. წერილობითი წყაროების მიხედვით, აღნიშნული ციხის მფლობელები გვიანფეოდალურ ხანაში ფალავანდიშვილები და მათი განაყოფი ამირე-ჯიბები იყვნენ.

საქართველოს გაერთიანების ხანაში ზემოხსენებული გეოგრაფიული პუნქტების მფლობელნი წარჩინებული ტბელები არიან, რომლებიც გრანდიოზულ მშენებლობას ეწევიან მხარეში. **-ელ** სუფიქსიანი ფეოდალური გვარები წარჩინებულთა მიერ იმ პუნქტების მფლობელობას უკავშირდება. ჩანს სოციალურმა მოვლენებმა ამ დროისა გამოიწვია **-ელ** სუფიქსიანი გვარსახელების წარმოქმნა.

ერედვის 914 წლის წარწერა გვაუწყებს, რომ „ქართლსა შინა უფლობასა ტბელისა“ აიგო ტაძარი. დაახლოებით ამავე პერიოდისა დოდოთის ცხრაკარას ეკლესიის წარწერა: „სახელითა ღმრთისაითა ივანე ერისთავმან ტბელმან აღაშენა ესე წმიდაი ეკლესიაი“. პირველ წარწერაში არა, მაგრამ მეორე წარწერაში ტბელი უკვე ქართლის ერისთავია.

1980 წელს ტბეთის დასავლეთით სოფელ წორბისში აღმოჩენილი წარწერა გვაუწყებს, რომ „სახელითა ღმრთისაითა ესე კომკი შექმნა ივანე ერისთავმან“. ჩანს, რომ ივანე ერედვის წარწერაში ჯერ არ არის ერისთავი, დოდოთის წარწერაში კი ის უკვე ერისთავია.

მხარის ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით შესაძლებელი ხდება IX-X საუკუნეების ტბელთა გენეალოგიის მიახლოებითი აღგენა. ასე იყო ქართული გვარსახელების წარმოქმნა გადაჯაჭვული ფეოდალური სოციალური ურთიერთობის მოვლენებთან. აშკარაა, რომ ზოგიერთი გვარი ამ გვარების საფუძვლის ჩამყრელთა ქართლში მიგრაციის დროს წარმოიშვა. მაგალითად, ტბელების შემდგომ ზემოხსენებულ ტერიტორიებს ფლობდნენ თავადი ფავნელები, შემდგომ ფავლენიშვილები, რომლებიც ბოლოს სოფელ ერედვში დამკვიდრდნენ.

ქართული სამართლის ძეგლების III ტომში მოთავსებულია წიგნი ანტონ პირველისა ფავლენიშვილებისადმი ნიქოზის ეკლესიის სასაფლაოს თაობაზე. იგი წერს: „ჩვენ დიად კარგად ვიცით, რომ თქვენ დიდის გვარისაგან ხართ გამოსულნი, მხარგრძელნი სანაინიდან ფავნის მოსულნი და ფავნისიდან მანდ ერედვს გასულნი და დასახლებულნი და სასაფლაოდ როგორ მოქცემიათ ნიქოზის ეკლესია ან ნიქოზის ეკლესიის ყმათ თქვენი რა ჰსდებიათ...“.

მხარეში გვაქვს სხვა შემთხვევები **-ელ** სუფიქსით გვარსახელების წარმოშობისა. მიგრანტი თავის ახალ გვარს იმ სოფლის სახელზე **-ელ** ფორმატის დართვით აწარმოებდა, საიდანაც ის იყო გადმოსახ-

ლებული. ასეთი გვარებით კი შეიძლება მიგრაციის გზისა და მიგრანტთა ვინაობის განსაზღვრა. 1715 წლის „რუისის საეპისკოპოსოს დავთრის“ მიხედვით, მაგალითად, სოფელ ავნევეში კოხაჯელი ჩამოსულია იმერეთის სოფელ კოხაჯიდან, ჩხერელი სოფელ ჩხერედან, სოფელ ნულში „იმერელი გიორგი“ იმერეთიდან ჩამოვიდა, სოფელ წორბისში „რაჭველი თამაზა“ რაჭიდან, ღებელი გიორგი სოფელ ღებიდან, სოფელ არამამაში — დვალელი გიორგი დვალეთიდან არის მოსული, სოფელ ოქონში ასევე რაჭველი მათია რაჭიდან მოვიდა. ასეთივე გვარსახელები გვხვდება სოფლებში ქალეთში, მწყვდელისში, მეტეხში, ცხინვალში და სხვა დასახლებულ პუნქტებში. აღსანიშნავია, რომ ასეთი წარმოშობის ძველი გვარების ნაწილი დღესაც ცოცხალია.

მერაბ რობაქიძე

აკაკი შანიძე — არმენისტი

1. აკაკი შანიძე, როგორც ფართო ერუდიციის არმენისტი, აღიზარდა და ჩამოყალიბდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ენების ფაკულტეტის სომხურ-ქართული ფილოლოგიის განყოფილებაზე ნ. მარისა და ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით.

2. ივ. ჯავახიშვილთან ერთად ქართული არმენისტიკის დაფუძნება და განვითარება უკავშირდება აკ. შანიძის სახელს. იგი თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებისთანავე კითხულობდა ძველი სომხური ენის კურსს. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით აღიზარდნენ ცნობილი ქართველი არმენისტები, მათ შორის ილია აბულაძე.

3. ა. შანიძის ნაშრომები და რეცენზიები შეეხება სომხური ენის ისტორიისა და სტრუქტურის, ფონეტიკის, მორფოლოგიის, დიალექტოლოგიის საკითხებს, კვლევას აწარმოებს ქართველურ-სომხური ენობრივი ურთიერთობების ჭრილში. მინიჭებული აქვს სომხეთის მეცნიერებათა დამსახურებული მოღვაწის საპატიო წოდება.

მურმან სუხიშვილი

გრამატიკულ და სემანტიკურ ბრუნვათა სუბსტიტუციისათვის ქართულში

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ ძველი და მომდევნო პერიოდის სალიტერატურო ქართული ენის ძველებშიც ზოგიერთი ზმნის შესიტყვებაში პირდაპირი ობიექტი არ გვაქვს, ზმნის ფორმა კი ამ ობიექტის მრავლობითობას აჩვენებს: შეხედ-ნ-ა, განილიმ-ნ-ა, განიცინ-ნ-ა, დაიზახ-ნ-ა და მისთ. (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა, ი. იმნაიშვილი, ა. კიზირია...). ამ ფაქტის გათვალისწინებით ხსენებულ და ამ რიგის ზმნათა შესიტყვებებში პირდაპირი დამატების არსებობა თითქოს უდაოა. „შეხედნა ზმნა პირდაპირ ობიექტად თუაღნი სიტყვას გულისხმობს, განილიმნა ზმნისათვის ალბათ ბაგენი ივარაუდება (ზ. სარჯველაძე).

ეს საგულეველი პირდაპირი დამატება უკვალოდ არ ქრება (ა. შანიძე, არნ. ჩიქობავა...); რიგ შემთხვევაში ის მოქმედებითი ბრუნვის ფორმაში დასმულ უბრალო დამატებად ტრანსფორმირდება: „მოხედნა და იცნა ღმერთმან“ pb. რიცხ. 16, 5 (აბულ) — მომხედა თუაღლითა ბოროტთა (ლიმ. 115, 9)...

პირდაპირი დამატების უბრალო დამატებად გარდაქმნის შემთხვევები დასტურდება სხვა ზმნებთანაც. ანალოგიური ფაქტების შეჯერება ასეთ სურათს გვიჩვენებს.

ა. ძველ ქართულში ერთსა და იმავე ზმნასთან შესიტყვებაში შეიძლება წარმოგვიდგეს როგორც პირდაპირი დამატება, ასევე ამავე ფუძის მოქმედებითბრუნვიანი სუბსტიტუტი:

„დაჰყვნენთ მაგათ **თმა** და **წუერი**“ (ისტ. ქრესტ. I, 162, 36)

„დაჰყვნენს იგინი **თმითა** და **წუერითა**“ (ისტ. ქრესტ. 113, 19) (ივ. იმნაიშვილი)

ბ. შეიძლება შესიტყვებაში აღარ გვქონდეს პირდაპირი დამატება, მაგრამ საგულეველი დამატება მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით მოგვევლინოს: მოხედნა [თუაღნი] > მოხედნა თუაღლითა.

გ. **ზახ**- ფუძიდან ნაწარმოებ ზმნათა (ზახება, დაზახება...) შესიტყვებებში პირდაპირი დამატება ძველ ქართულში არ

ჩანს: „ვითარცა ლომი იზახებდეს“. 0. ოგსე, 11, 10. თუმცა ის იგულისხმება, შდრ., „ჰამა ზახებისად ლომთად“. 0, ზაქ. 11,3 (აბულ.). სავარაუდოდ პირდაპირი დამატება მოგვიანო პერიოდის ქართულში დასტურდება თავისი მოქმედებითბრუნვიანი სუბსტიტუტით:

უეცრათ ესეთი საშინელი **ხმა** შესძახა (ყარამ. 164)

საზარელითა **ხმითა** შესძახა (ყარამ. 164).

დ. ძველ ქართულში ზმნურ შესიტყვებაში პირდაპირი დამატება გვაქვს. მომდევნო პერიოდის ქართულში დასტურდება პირდაპირი დამატებისა და მოქმედებითბრუნვიანი უბრალო დამატების მონაცვლეობა: ძვ. ქართ. შეიქმოსე **სამოსელი** თჳსი“ 0, რუთ. 3,3 (აბულ.). შდრ. „მაშინვე საომარი ტანისამოსი გაიხადა და სახელმწიფო **ტანისამოსი** შეიქმოსა (ყარამ. 257). — მსწრაფლ საღამურის **ტანისამოსით** შეიქმოსა (ყარამ. 258)...

დამატების გრამატიკულ და სემანტიკურ ბრუნვათა ამგვარი მონაცვლეობა მართო ქართულისათვის არ არის დამახასიათებელი. ასეთი ფაქტები (მაგ. რუსულში) კვალიფიცირებულია როგორც ბრალდებითი ბრუნვის გარდაქმნა მოქმედებით ბრუნვად (ა. პეშკოვსკი). პირდაპირი დამატების გარდაქმნას მოქმედებითბრუნვიან უბრალო დამატებად, ჩვენი აზრით, უფრო მეტი არგუმენტები ექებნება.

როსტომ ფარეულიძე

ფერის აღმნიშვნელი ლექსიკა მ. მამაქაევის რომანში „ზელიმხანი“

მოკმად მამაქაევი (1910-1973) ცნობილი ჩეჩენი მწერალია. მის კალამს ეკუთვნის ლექსების მრავალი კრებული და რამდენიმე რომანი, მათ შორის — „ზელიმხანი“ (1968). ზელიმხან გუშმაზუყაევი (ხარაჩოელი, მისი მშობლიური სოფლის სახელწოდების — ხ ო რ ა ჩ — მიხედვით) ცარიზმის წინააღმდეგ მებრძოლი ჩეჩენი აბრაგი იყო, სახალხო გმირი (დაიღუპა 1913 წელს).

ნახური ენათმეცნიერება მეტად ღარიბია ამა თუ იმ მწერლის

ენისადმი მიძღვნილი გამოკვლევებით.

მ. მამაქაევის დასახელებულ რომანში ფერის აღმნიშვნელი სიტყვების შესწავლა მწერლის ლექსიკის ერთ-ერთი სემანტიკური ველის გამოყოფასა და ანალიზს გულისხმობს.

„ზელიმხანი“ ქრომატულ და აქრომატულ ფერთა სახელებად დასტურდება:

1. მარტივი, უაფიქსო სახელები:

მურყა „ყვითელი“	კად „თეთრი“
ჰარსა „ქერა, წითური“	‘არყა „შავი“
მუღა „მუქი, რუხი“	ყუროზა „ჭრელი“
წიფ „წითელი“	სირლა „ნათელი“
ბრმაშა „ყავისფერი“	სირა „ნაცრისფერი“
სინა „ლურჯი, მწვანე“	

2. გამოიყოფა ორფუძიანი კომპოზიტები, როგორცაა:

- წიფ-‘არყა „წითელი-შავი“
- წიფ-მურყა „წითელი-ყვითელი“
- კად-მურყა „თეთრი-ყვითელი“

კომპოზიტის პირველი ნაწილი შეიძლება იყოს წარმოდგენილი ოდნობითი ხარისხის ფორმითაც: მაგალითად:

- მურყურ-ოყარან „მოყვითალო-ნაცრის (ფერი)“
- მურყურ-დეშინ „მოყვითალო-ოქროს (ფერი)“
- ბაცკარურ-სთიგალან „მომწვანო-ცის (ფერი)“
- მურყურ-სირა „მორუხო-მუქი“...

3. არის მაგალითები, როცა შედარებისათვის გამოყენებულია არსებითი სახელი **სანნა** „-ვით“ თანდებულობით, რომელსაც მოსდევს ფერის აღმნიშვნელი სიტყვა:

- ჰარლა სანნა ‘არყა „ყორანივით შავი“
- ქურქაშ სანნა ‘არყა „კვრინჩხივით შავი“...

4. თვით ბ უ ო ს „ფერი“ შეიძლება იყოს:

- ოყარან ბუოს „ნაცრის ფერი“ (შდრ. ძუყ „ნაცარი“)
- ხი ბუოს „წყლის ფერი“ (შდრ. ხი „წყალი“)
- სთიგალან ბუოს „ცის ფერი“ (შდრ. სთიგალ „ცა“)
- დეშინ ბუოს „ოქროს ფერი“ (შდრ. დეში „ოქრო“)...

5. ხშირია ფერის აღმნიშვნელი სიტყვები მიმღებურ ფორმებ-

ში, ასე, მაგალითად:

მაჰმედლა (მუჰა) „განაცრისფერებული (სახე)“

მაჰმედლა (ჰუნ) „გაყვითლებული (ტყე)“

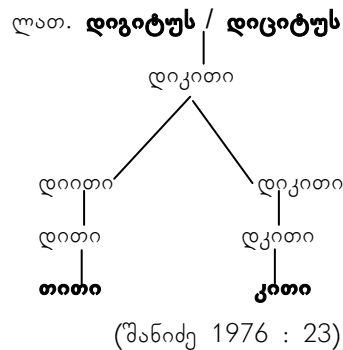
ყდეხელლა (ქუორთა) „გაჭადრაგებული (თავი)“...

ნაწარმოებში ყველაზე ხშირად გამოყენებულია შემდეგი ფერები: 'არჟა „შავი“ (56-ჯერ), სინა „ლურჯი, მწვანე“ (16-ჯერ), სირლა „ნათელი“ (14-ჯერ), კად⁶ „თეთრი“ (14-ჯერ), ყუორზა „ჭრელი, ფერად-ფერადი“ (8-ჯერ) და ა. შ.

მიხეილ ქურდიანი

თით-ი სიტყვის ისტორიისათვის

აკად. აკაკი შანიძე თვლიდა, რომ ქართ. **თით**-ი და მეგრ.-ჭან. **კით**-ი ლათინური ენიდან იყო ნასესხები შემდეგი ტრანსფორმაციით:

არსებობს ამ სიტყვის სხვა ეტიმოლოგიაც, რომელიც აკად. არნ. ჩიქობავას ეკუთვნის:

„ძირეულია **-თ**“; მეორდება ქართულში; ჭანურში, მეგრულში მას წინ უძღვის სხვა ძირი, საფიქრებელია იგივე, რაც აკა-ში გვაქვს: აკა — ერთი (აფხაზ. აკგ — ერთი : Услар, Абх. яз., გვ. 141, 77); კითი-ერთი „თი-თი(?)“ (ჩიქობავა 1938 : 61).

კარლ ჰორსტ შმიდტისთვის ამოსავალი ფორმაა **კით**-ი და ქართული **თით**-ი კითი-სგან ასიმილაციით მიღებულად მიაჩნია (შმიდტი 1962 : 114). მე ეს აზრი ანგარიშგასაწევად მეჩვენება.

კით-ი რომ არც ლათინური ნასესხობაა ქართველურ ენაში და არც აფხაზურ-ქართველური კომპოზიტი, ამაზე მეტყველებს მისი რეკონსტრუქციის შესაძლებლობა საერთო-იბერიულ-კავკასიური ფუძე-ენის ქრონოლოგიურ დონეზე:

ს./ქართვ. * **კით**-ი
აფხაზ. ა-**კგს** 'თითი'

კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობის ფონზე:

ს./ქართვ. ***თ** ***სთ** :// აფხაზ. **ს** **ს**'ი /
***სთ** /

სრული სახით:

ს./ქართვ.	:	აფხაზ.
* კ	:	კ
* ი	:	გ
* თ	:	ს

ჩვეულებრივ გვხვდება **კგს** ფორმით, მაგ.: სიტყვაში ანაც⁶**კგს** / მაც⁶**კს** „ნეკი“ (შდრ. ანაც⁶ჭა⁶ს / მაც⁶ჭა⁶ს „ცერი“), სადაც **კგს** = თითს.

ქართველური ენებიდან და, კერძოდ, ზანურებიდან უნდა იყოს ნასესხები **კით**-ი აქადურში. შდრ. სიტყვა **კათ**-უ "ხელი", რომელსაც სემიტურ ენებში არ ეძებნება სანდო ეტიმოლოგია. რაც შეეხება სხვაობას ქართველურსა და აქადურს შორის ძირის განმოვანებაში, ის შეიძლება ლურსმული დამწერლობის შესაბამისი ნიშნის ამჟამად

მიიღებული მეტ-ნაკლებად სააღბათო იკითხვისით აიხსნას.
ნ ა ტ ო შ ა ვ რ ე შ ი ა ნ ი

-ჟნა || -ჟნა, -ჟნა, -ი (ვა) ნაწილაკიანი მიმართებითი ნაცვალსახელები და მიმართებითი ზმნიზედები ჩოლურულში

სვანურში ისევე, როგორც ქართულში კითხვით სიტყვებს მიმართებითად **-ჟნა, -ა** (ვა) ნაწილაკი აქცევს.

ქართულისაგან განსხვავებით სვანურში თითოეული მიმართებითი სიტყვა რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტით დასტურდება: **„ჟნა** ნაწილაკი შემდეგ დიალექტურ ნაირსახეობებს იძლევა: **-ჟნა, -ჟნა, -ჟნი, -ჟა, -ჟა, -ჟა, -ჟა, -ჟა**“ (ნ. აბესაძე).

საინტერესო სურათს გვიჩვენებს **-ჟნა || ჟნა -ჟნა, -ი** ნაწილაკი ჩოლურულში. იქნება შთაბეჭდილება, რომ ამ უკანასკნელში თავმოყრილია თითქმის ოთხივე დიალექტის ვარიანტები და ამასთანავე გვხვდება თავისებური წარმოებაც.

ლაშხურის მსგავსად ჩოლურულშიც გაცილებით დიდი უპირატესობა ენიჭება **-ი** ნაწილაკიან ფორმებს:

ქანვლ ეჯი მარე, ხედ-**ი** || ხედ**ჟნა** || **ჟნა** სგობინ ხოჟოდუდახ (ჩოლ.) „გამოვიდა ის კაცი, რომელიც წინ მოუძლოდათ“.

დაგუანთე ანღრის ჯრღიახენ, მარ-**ი** || ერ**ჟნა** ხაყახ (ჩოლ.) „გასვენებაში მოდიან შორიდან, ვინც ჰყავთ“.

სხვა დიალექტებისგან განსხვავებით ჩოლურულში ყურადღებას იქცევს ისეთი შემთხვევები, როდესაც **-ჟნა** ნაწილაკიანი მიმართებითი ნაცვალსახელები სხვადასხვა ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი და ბრუნვის ნიშანს დაერთვის **-ი**, რომელიც ხშირად გრძელია.

საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ეს **-ი** (ვა) ნაწილაკი და ორმაგ ნაწილაკდართულ ფორმებს ვლელობთ, თუმცა მისი ფუნქცია **-ჟნა**-სთან შედარებით შესუსტებული ჩანს, რადგან პარალელურად **-ი**-ს გარეშეც დასტურდება და მიმართებითობას სწორედ **-ჟნა** ნაწილაკი ანიჭებს საკავშირებელ სიტყვებს:

ერჟნად || ერჟნად-**ი** ჟენმეკრე ღოშტ ლიტეხ, მაა ათუიფ ეჯნემ (ჩოლ.). „ვინც გაიგო უკან დაბრუნება, რა დაკარგა იმან“.

ხედჟნად || ხედჟნად-**ი** ჩუმეკლნჩე, ეჯნემ ემლორჟე ჩჟი (ჩოლ.) „რომელმაც გამიღიმა, იმან მომატყუა კიდეც“.

ხოლოს ხუაჟ ხან, იმჟნად || იმჟნად-**ი** ახლელის (ჩოლ.) „ელოდე დიდხანს, რასაც ელოდი“.

-ი დაერთვის მიმართებით ზმნიზედებსაც თანდებულებზე: იმჟნახენ || იმჟნახენ-**ი** ჯეკვეს, ეჩხენ ემიჯ (ჩოლ.) „საიდანაც გინდოდეს, იქიდან მომიტანე“.

იმჟჟი || იმჟჟი-**ი** ისგუი ბაბა ჯაშგურანა, ეჯჟი ჩომ (ჩოლ.) „როგორც ბაბუაშენი გარიგებდა, ისე მოიქეცი“.

ცნობილია, რომ **ჟნახლე** კითხვით ნაცვალსახელებსა და ზმნი-სართებს განუსაზღვრელობას ანიჭებს: **იმჟნლე** „სადღაც“, **მერჟნლე** „ვიდაცა“ (გ. თოფურია), ხოლო **ჟნა** ნაწილაკიანი საკავშირებელი სიტყვები განსაზღვრულია.

ჩოლურულში **ჟნლე** ნაწილაკი ბოლოკიდური (ე) ხმოვნის გარეშე საკმაო სიხშირით გამოიყენება განსაზღვრულ მიმართებითებთან, მათი პარალელური ხმარება აღრევის შედეგი ჩანს და გვიანდელ მოვლენას უნდა წარმოადგენდეს.

-ჟნა ნაწილაკს აღნიშნულ დიალექტში **-ი** ნაწილაკიც დაერთვის: **მერჟნა || მერჟნა || მერჟნაი ჩჟახადენიდ, ეჯნემ ეხჟოლჟნედ** (ჩოლ.) „ვინც დარჩებით, იმან მოიტანეთ“.

მააჟნა || მააჟნა || მააჟნაი მიხნადა, ეჯნ ჩჟამაშტენ (ჩოლ.) „რაც ვიცოდი, ისიც დამავიწყა“.

მ ა ნ ა ნ ა ჩ ა ჩ ა ნ ი ძ ე

**დიფერენციული ნიშანი ლექსიკოგრაფიაში — III.
ბ. დენისოვის ლექსიკონთა კლასიფიკაცია**

ლექსიკოგრაფიული პრაქტიკის ნაირგვარობამ, ლექსიკოგრაფიის არაბალანსირებული თეორიული საფუძვლების კვალიფიციურმა შესწავლა-დამუშავებამ, საერთო და სასკოლო ლექსიკონების შედგენის პრინციპული საკითხების სათანადო მეცნიერულმა ანალიზმა

ლოგიკური ასახვა პოვა ცნობილი მკვლევრის პ. დენისოვის მიერ აგებული ლექსიკონთა ტიპოლოგიაში. აღნიშნულ პრობლემებს ეხება მეცნიერის საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაციები, სტატიები, მოხსენებები, პროგრამა-პროსპექტები.

პ. დენისოვის განმარტებით, ლექსიკონის ტიპად გაიგება ინვარიანტი, მოდელი ანუ იდეალიზებული ლექსიკონი, რომელიც ასახავს ენის ლექსიკური სისტემის განსაზღვრულ ასპექტს. მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ლექსიკონთა კლასიფიკაციის აგებისას მკაცრად უნდა გაიმიჯნოს ლექსიკონის ტიპი და ჟანრი. კონკრეტული სალექსიკონო გამოცემები, როგორც წესი, აერთიანებს სხვადასხვა ტიპის ნიშნებს (სუფთა ტიპის ლექსიკონები პრაქტიკულად არ არსებობს). უწინარეს ყოვლისა, გამოიყოფა ლექსიკონთა ორი ჰიპოსტასი:

- ა) პრესკრიფციული (მანორმალიზებული, მომწესრიგებელი) და
- ბ) დესკრიფციული (მაფიქსირებელი, აღწერიითი).

პირველ შემთხვევაში ლექსიკონები გვევლინებიან როგორც კოდიფიკაციის ინსტრუმენტები (მეტყველების კულტურის, სალიტერატურო ენის ნორმების დაცვის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ისეთი ლექსიკონები, როგორცაა: ორთოგრაფიული (მართლწერის), ორთოეპიული (მართლწარმოთქმის), აქცენტოლოგიური (მახვილის სისწორის) და სხვ.), მეორე შემთხვევაში კი ისინი წარმოადგენენ ენის ლექსიკური სისტემის ფაქტოგრაფიულ ბაზას (ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია: განმარტებითი ლექსიკონები, ლექსიკურ კატეგორიათა (ანტონიმების, ომონიმების, სინონიმების...), ლექსიკურ-გრამატიკულ კატეგორიათა (ზმნური, სახელური, სახელზმნური, შესიტყვების...), ლექსიკური ფენების (უცხო სიტყვების, ნეოლოგიზმების, დიალექტიზმების, ფრაზეოლოგიზმების...) და სხვა ლექსიკონები). ეს ორი ჰიპოსტასი არის ლექსიკონის სისტემის გარეგნული მახასიათებელი ანუ ექსტერნალისტური ნიშანი. გარდა ამისა, ლექსიკონს აქვს შიდა სტრუქტურული მახასიათებელი ანუ ინტერნალისტური ნიშანი. ლექსიკონის ძირითადი სტრუქტურული ერთეული არის სიტყვა-სტატია (სალექსიკონო სტატია), რომლის სტრუქტურა იდეალურ შემთხვევაში უნდა იყოს ანარეკლი სიტყვის აზრობრივი სტრუქტურისა. სიტყვა-სტატია იგება კანონზომიერებათა ერთიანი სისტემის საფუძვლზე და მისი უმთავრესი მახასიათებელია ტექსტებს (სტატიის

ცალკეულ მონაკვეთებს) შორის ლოგიკურ-სემანტიკური კავშირი, ინდექსაციისა და დოკუმენტაციის ერთიანი სისტემა.

საგანგებოდ აღსანიშნავია, რომ პ. დენისოვის შრომებმა თეორიული ლექსიკოგრაფიისა და ლექსიკოლოგიის სფეროში, ასევე იმ განზოგადებებმა, რაზეც აიგო მისი ლექსიკონთა კლასიფიკაცია, მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა სასკოლო (სასწავლო) ლექსიკოგრაფიის დამოუკიდებელ სამეცნიერო მიმართულებად ჩამოყალიბების ობიექტური საფუძვლები და სასკოლო ლექსიკონთა ტიპოლოგიის ლოგიკური განპირობებულობა.

მ ე რ ა ბ ჩ უ ხ უ ა

ამოსავალ სისინა სიბილანტთა რეფლექსაციისათვის ქართველურ და აფხაზურ-ადილურ ენებში

თანამედროვე ქართველურ და აფხაზურ-ადილურ (სინდურ) ენათა ფონოლოგიური სისტემები ერთმანეთისაგან სიბილანტ-თანხმოვანთა შედგენილობის თვალსაზრისითაც სხვაობენ. როგორც ცნობილია, ქართველურ ენებში გვაკლია შუანუნისმიერი სისინ-შიშინა სიბილანტები, რომლებიც სინდურ ენებს დღემდე შემოუნახავს. მითითებულ ფონოლოგიურ ინვენტარში ფიქსირებული განსხვავება აისახება ბგერით მიმართებებშიც, რომელიც ქართველურ-სინდურ ძირეულ ლექსიკაში ვლინდება. კერძოდ, აქ თავს იჩენს რეგულარულ და კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობათა ორი ტიპი: პირველ სახეობაში გაერთიანდება ს.-ქართვ. **სისინა** (ძ ც წ ზ ს) ~ ს.-სინდ. **სისინ-შიშინა** (ძ, ც, წ, ზ, ს), ხოლო მეორე ტიპში — ს.-ქართვ. **სისინა** (ძ ც წ ზ ს) ~ ს.-სინდ. **სისინა** (ძ ც წ ზ ს) მიმართებები (იხ. ქვემოთ I და II).

სილრმისეული რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით ქართველურ-სინდური ბგერათშესატყვისობების ეს ორი ტიპი პროტობერძულ-კავკასიურ ფუძე-ენაში განსხვავებულ არქიფონემათა პოსტულაციას არ ვარაუდობს. ორივე სახეობა მიიჩნევა ამოსავალი **სისინა** სიბილან-

ტების შემდგომ ტრანსფორმაციად საერთოქართველურსა და საერთოსინდურში; უფრო სწორად, საერთოსინდურში, ქართველურ **სისინა** სიბილანტა შესატყვისად, **სისინ-შიშინა** თანხმოვანთა გამოჩენა ავტომატურად არ სვამს საკითხს მათი (**ძ, ც, წ, ზ, ს,**) პოსტულაციის შესახებ საერთოკავკასიურ ფუძე-ენაში. ვინაიდან პროტობერ-იულ-კავკასიური ენობრივი ერთობის დროინდელი **სისინ-შიშინა** სიბილანტები საერთოქართველურში მხოლოდ **შიშინა** რეფლექსების სახითაა წარმოდგენილი — ს.-იბ.-კ. *ძ, *ც, *წ, *ზ, *ს, → ს.-ქართვ. *ჯ *ჩ *ჭ *ყ *შ (ამის შესახებ სხვაგან გვექნება მსჯელობა).

ბეგრათშესატყვისობათა ფორმულები:

I. ს.-ქართვ. **სისინა** : ს.-სინდ. **სისინ-შიშინა**

ს.-ქართვ. **ძ** ~ ს.-სინდ. **ძ**,

(1) ს.-ქართვ. *ღუძილ-ელ- „ღვიძლი“ (ქართ. ღვიძლ-ი, ზან. ღვინჯა „ღვიძლისფერი, მწიფე ხილი“, სვან. ყვიჟე „ღვიძლი“) ~ ს.-სინდ. *ჭუძილ- „ყვითელი“ (ავხ. ა-ჭუაჟ, აბაზ. ჭუაჟ, ად. ღუაჟ, ყაბ. ღუაზ, „ყვითელი“);

(2) ს.-ქართვ. *ლაძ- „ლანძვა, მოხალვა“ (ქართ. ლანძ-ვა, ზან. რუჯ-უ-ა || ლუნჯ-უ-ა „გარუჯვა“) ~ ს.-სინდ. *ტუძ- „წვა, შეწვა“ (ავხ. ა-ჯ-რა, აბაზ. ჯ-რა „შეწვა“, ად. მა-ბჟ-ან, ყაბ. დგ-ბზ-ან „წვა“);

(3) ს.-ქართვ. *ძუელ- „ძველი, დაძველება“ (ქართ. ძველ-ი, და-ძველ-ებ-ა, ზან. ჯვემი-ი „ძველი“, ო-მჯვენ-უ „დაძველება“, სვან. ჯტინ-ელ ←*ჯტელ-ინ „ძველი“) ~ ს.-სინდ. *ძუგ- „ძველი“ (ავხ. ო-ჟუ, აბაზ. ა-ჟუგ, ად. ზ.გ, ყაბ. ზ.გ, უბიხ. ჟუგ „ძველი“);

(4) ს.-ქართვ. *ტარძ- „ვერძი, მამალი ცხვარი“ (ქართ. ვერძ-ი, ზან. ერჯ-ი ←*ორჯ-ი „მამალი ცხვარი“) ~ ს.-სინდ. *ტუძ-ან „თხა“ (ავხ. ა-ჯმა, აბაზ. ჯმა, ად. ფჩანგ, ყაბ. ბჟან „თხა“);

(5) ს.-ქართვ. *ძეტალ- „მძევალი, სათესლე, ძირ-ფესვი“ (ქართ. მ-ძევალ-ი || ძევალ-ი, ზან. ჯალ-ი → || ჯალ-ი „მძევალი, სათესლე“, სვან. ჯაჟ → || ჯაჟ „ძირ-ფესვი“) ~ ს.-სინდ. *ძუტელ-ა „თესლი, გვარი, ხალხი“ (ავხ. ო-ჟულა, აბაზ. ჟულა „თესლი, გვარი“, ად. ჩგლ, ა, უბიხ. ჯგდ „თესლი“, შდრ. ურარტ. ზილიბ „თესლი; შთამომავა-

ლი“).

ს.-ქართვ. **ც** ~ ს.-სინდ. **ც**,

(1) ს.-ქართვ. *ცუილ- „ცვილი“ (ქართ. ცვილ-ი, ზან. ჩირ-ი ←*ჩირ-ი "id", სვან. ჯუილ ←*ჩუილ „ცვილი“) ~ ს.-სინდ. *ცუაჟ- „თაფლი; თაფლის სანთელი“ (ავხ. ა-ცუა „თაფლის სანთელი“, აბაზ. ცუა „ცვილი“, ად. ს.ტაჟ, ყაბ. ტოჟ ←*ს.ტაჟ, უბიხ. შუან „თაფლი“).

(2) ს.-ქართვ. *ცუხ- „ცუხი“ (ქართ. მ-ცუხ-ი || ცუხ-ი, ზან. ცუხ-ი „ფიჭის დაწურვის შემდეგ დარჩენილი სითხე/წვენი“) ~ ს.-სინდ. *ცახუ- „ცვილი, თაფლიანი ფიჭა“ (ავხ. ა-ცუხ, ად. შაჟ ←*შახუ, ყაბ. შახუ, უბიხ. ცუამლა ←*ცუახა);

(3) ს.-ქართვ. *ცხამ- „ცხიმი“ (ქართ. ცხიმ-ი, ზან. ჩხომ-ჭაბუ „ცხიმ-წებო“, სვან. მგ-ჩხიმ „ცხიმი“) ~ ს.-სინდ. *ცხტუ- „ნაღები“ (ად. შხტუ, ყაბ. შხტუ „ნაღები“);

(4) ს.-ქართვ. *ცხ- „ცივი, სიცივე“ (ქართ. ცხ-რ-ო ←*ცხ-ორ-ო, ზან. ჩხ-ურ-უ „სიცივე“, სვან. მგ-ცხ-ი „ცივი“) ~ ს.-სინდ. *ცუგჟ-ა „სიცივე“ (ად. ჩგჟა, ყაბ. ჩგჟ, უბიხ. ჩგ ←*ჩგჟ „სიცივე“);

(5) ს.-ქართვ. *ცურ- „ცური“ (ქართ. ცურ-ი, ზან. ჩურ-ი "vulva", სვან. ჩუნჩურ (რედუბლ.) "id") ~ ს.-სინდ. *ცუ(რ)- „ცური; რძე“ (ავხ. ა-ჩრ-გტუ, აბაზ. ჩგ „ცური“, უბიხ. ჩა „რძე“).

ს.-ქართვ. **წ** ~ ს.-სინდ. **წ**,

(1) ს.-ქართვ. *წენწ- „ნაწლავი, წელი“ (ქართ. წენწ-ულ-ი, ზან. ჭინჭ-ა || ჭიმჭ-ა „ასფურცელა“, სვან. ჭინჭ-ილ „ნაწლავი“) ~ ს.-სინდ. *წაწ-ა „თირკმელი“ (ავხ. ა-ჭაჭა, აბაზ. ჭაჭა, ად. ზ.აზ.გდ, ყაბ. ზ.აზ.ად, უბიხ. ჭაჭა „თირკმელი“);

(2) ს.-ქართვ. *წახ- „ტკბილ-მყავე“ (ქართ. წმახ-ი || წმახ-ე ←*მ-წახ-ე, ზან. მ-ჭონ-ა || ჭვახ-ე „ცხარე, მყავე“, სვან. მგ-ჭახუ-ი „ტკბილი“) ~ ს.-სინდ. *წუტაჟ- „მყავე“ (აბაზ. ჭუტუ, უბიხ. ტუაჟ ←*წუტაჟ „მყავე“, შდრ. ად. ს.ტაჟუ-გნ ←*წუტაჟუ-გნ, ყაბ. □აჟუ-გნ ←*ს.აჟუ-გნ „დაამყავება“);

(3) ს.-ქართვ. *წიკო- „პატარა, მცირე“ (ქართ. წიკო-მაკო „წვირილმანი“, წიკუ-დ „ნამცეცა“, ზან. ჭი(რ)კუ „პატარა“, ჭიკო „ბიჭუ-

ნა“) ~ ს.-სინდ. ***წ**გკჷ- „პატარა; ბიჭი“ (აფხ. ა-**ჭ**კჷ-გნ, აბაზ. **ჭ**კჷ-გნ „პატარა; ბიჭი“, ად. **წ**გკჷ, ყაბ. **წ**გკჷ „პატარა“);

(4) ს.-ქართვ. ***წ**ლოკ- „წიწილი“ (ქართ. (კახ.) **წ**ლოკ-ი, ზან. **ჭ**უკ-ი „თავვი“) ~ ს.-სინდ. *კტ**წ**- „წიწილი“ (აფხ. ა-კტ**ჭ**-გს — მრ. ა-კტ**ჭ**-ბრა-ქჷა, აბაზ. ქტ**ჭ**-გს — მრ. ქტ**ჭ**-არა „წიწილი“);

(5) ს.-ქართვ. ***წ**ყილ- „ჭყლეტა“ (ქართ. **წ**ყლ-ეტ-ა, ზან. ო-**ჭ**ყიმ-უ „ჭყლეტა“, სვან. ლი-მ**ჭ**ყენ-ე „ჭყლეტა“) ~ ს.-სინდ. *ყტ**წ**- „სრესა, ჭყლეტა“ (აფხ. ა-ყტ**წ**-რა, აბაზ. ყტ**წ**-რა, უბიხ. ყტა**ჭ**-ბ- „ჭყლეტა, სრესა“);

(6) ს.-ქართვ. ***წ**კალ- „კურკა“ (ქართ. **წ**კა ←***წ**კალ-, ზან. **ჭ**კემ-ი ←***ჭ**კომ-ი „კურკა, თესლი“) ~ ს.-სინდ. ***წ**აკ-ა „ხილის კურკა“ (ად. სპაჷ ←***წ**აკ-ა, ყაბ. სპაჷ ←***წ**აკ-ა „ბზე“, უბიხ. **წ**გკ „კურკა“).

ს.-ქართვ. **ზ** ~ ს.-სინდ. **ზ**,

(1) ს.-ქართვ. ***ზ**ამ- „თქმა, ქმნა“ (ქართ. **ზ**ამ-/**ზ**მ-, **ზ**მ-ა „ქმნა, თქმა“, სვან. **ჟ**ტმ- „ხვნა“) ~ ს.-სინდ. ***ზ**ჷ- „სიტყვა, მეტყველება“ (აფხ. ა**ჟ**ჷა, აბაზ. ა**ჟ**ჷა „სიტყვა, მეტყველება“, უბიხ. მას,ა „სიტყვა“, შდრ. ყაბ. **ჟ**გ-ჰა „რაიმეს თქმა“);

(2) ს.-ქართვ. *ბ**ზ**- „კრაზანა“ (ქართ. ბ**ზ**-იკ-ი, ზან. ბა**ზ**-ი „დიდი ბზიკი“) ~ ს.-სინდ. *ბ**ზ**-ა „ხოჭო; ფუტკარი, კრაზანა“ (აფხ. ა-ბ**ჟ**გ, აბაზ. ბ**ჟ**გ, ად. ბ**ჟ**გ-და, ყაბ. ბ**ზ**გ-და „ხოჭო“, შდრ. ად.-ყაბ. ბ**ჟ**წ „ფუტკარი“, უბიხ. ბ**ზ**ნ-მმა „დიდი ბზიკი“);

(3) ს.-ქართვ. *ბ**ზ**ეკ- „აბზეკა; წვერი“ (ქართ. ბ**ზ**ეკ-ა, ა-ბ**ზ**ეკ-ილ-ი, ზან. ბ**ჟ**აკ-ე „წვერი“) ~ ს.-სინდ. *(ბ)**ზ**აკ-ა „წვერი“ (აფხ. ა-**ჟ**აკ-ა, აბაზ. **ჟ**აკ-ა, ად. **ჟ**ნჷა, ყაბ. **ზ**ნჷა, უბიხ. **ჟ**ნჷა „წვერი“).

ს.-ქართვ. **ს** ~ ს.-სინდ. **ს**,

(1) ს.-ქართვ. ***ს**ხ-ირ „ასი“ (ქართ. **ს**ხ-ი, ზან. ო**შ**-ი, სვან. ა**შ**ირ) ~ ს.-სინდ. ***ს**ჷა „ასი“ (აფხ. **შ**ჷ-კგ, აბაზ. **შ**ჷ-კგ, ად. **ს**ა, ყაბ. **ს**ა, უბიხ. **შ**ჷა „ასი“);

(2) ს.-ქართვ. ***ს**ამ- „დაკვრა“ (ქართ. **ს**ამ-აია, სვან. **შ**ტმ- ←***შ**ამ-, ლი-**შ**ტმ-ე „დაკვრა მუს. ინსტრუმენტზე“) ~ ს.-სინდ. *ა-**ს**ჷ-ა „სიმღერა“ (აფხ. ო**შ**ჷა || ო**ს**ჷა, აბაზ. ა**შ**ჷა „სიმღერა“);

(3) ს.-ქართვ. ***ფ**ას- „ფასი“ (ქართ. **ფ**ას-ი, **ფ**ას-უნ-ი, სვან. **ფ**ას, ნა-**ფ**ას „საფასური“) ~ ს.-სინდ. ***ს**ჷა „ფასი, გადახდა“ (აფხ. ა-**შ**ჷა-რა, აბზ. **შ**ჷა-რა „გადახდა“, უბიხ. **შ**ჷა „ფასი“);

(4) ს.-ქართვ. ***ლ**ეს- „ლესვა; კაშკაში“ (ქართ. **ლ**ეს-გ-ა, ძვ. ქართ. **ლ**ეს-ულ-ი „ელვარე, კაშკაში“, ზან. **ლ**ას-, ო-**ლ**ას-ირ-უ „გალესვა, გაპრიალევა“, სვან. **ლ**ას-იწრ „სალესი“) ~ ს.-სინდ. ***ლ**ას-, „ნათება; ელვარე“ (აფხ. ო-**ლ**ა**შ**ა, აბაზ. **ლ**ა**შ**გ, უბიხ. **ტ**ას,გ, შდრ. ყაბ. თე-**ფ**ს-გნ „მზის ნათება“);

(5) ს.-ქართვ. ***ტ**ეს- „დაღლა, კვდომა“ (ქართ. ო**ს**- ←***გ**ეს-, და-**ო**ს-ებ-ა, ზან. გო-ფარ**ს**-ალ-აფ-ა „კვდომა, სულის გაფრთხობა“, სვან. **ფ**წმ-/**ფ**გწმ-, მა-**ფ**წმ „დაღლა“) ~ ს.-სინდ. ***ფ**ს(ა) „კვდომა, დაღლა“ (აფხ. ა-**ფ**ს-რა, აბაზ. **ფ**ს-რა „კვდომა“, ად. **ფ**ს-გნ, ყაბ. **ფ**ს-გნ „დაღლა“, შდრ. უბიხ. **ფ**ს,ა- სიტყვაში **ფ**ს,ა-ხტგ- „სუნთქვა“).

II. ს.-ქართვ. **სისინა**: ს.-სინდ. **სისინა**

ს.-ქართვ. **ძ** ~ ს.-სინდ. **ძ**

(1) ს.-ქართვ. ***ძ**ახ- „ძახილი“ (ქართ. **ძ**ახ-ებ-ა, **ძ**ახ-ილ-ი, ზან. **ჯ**ახ-ო „სახელი“, **ჯ**ახ-ო-ნ „ეძახიან“, სვან. **ჟ**ახ-ე „სახელი“, ხ-ა-**ჟ**ხ-ა „ეძახიან, ჰქვია“) ~ ს.-სინდ. ***ძ**ლა- „კითხვა“ (აფხ. ა-**წ**ნ-რა ←*ა-**ძ**მ-რა, აბაზ. **წ**მ-რა ←***ძ**მ-რა, უბიხ. **ძ**ლა- „კითხვა“);

(2) ს.-ქართვ. ***ძ**აჷ- „ძახვა; ტიკი“ (ქართ. **ძ**ახ-გ-ა, **ძ**ეხ-გ-ი, ზან. **ჯ**ეხ-უ-ა „ჩატენა“, სვან. **ჟ**აჷ „ტიკი“) ~ ს.-სინდ. ***ძ**ახ- „კერვა“ (აფხ. ა-**ძ**ახ-რა, აბაზ. **ძ**ახ-რა „კერვა“);

(3) ს.-ქართვ. ***ძ**აძ-ა „ტომარა, ძაძა“ (ქართ. **ძ**აძ-ა, **ძ**აძ-ებ-ი, ზან. **ძ**ონძ-ი, სვან. **ძ**აძ-რა) ~ ს.-სინდ. ***ძ**აძ- „კერვა; ნემსი“ (აფხ. ო-**ძ**აძ, აბაზ. **ძ**აძგ, ად. **ღ**ღღ ←***ძ**გძგ, ყაბ. **ღ**ღღ ←***ძ**გძ, უბიხ. **ღ**ჷა ←***ძ**ჷა).

ს.-ქართვ. **ც** ~ ს.-სინდ. **ც**

(1) ს.-ქართვ. ***ც**ოლ- „ცოლი“ (ქართ. **ც**ოლ-ი, ზან. **ჩ**გლ-ი „ცოლი“, სვან. და-**ჩ**ურ „და ძმისთვის“) ~ ს.-სინდ. *ა-**ც**ალ-ა „რძალი“ (აფხ. ა**ც**ა ←*ა**ც**ალ, აბაზ. აფ**ც**ალა ←*ა**ც**ალა „რძალი“);

(2) ს.-ქართვ. ***ციც**- „მწერი; ჩრჩილი“ (ქართ. **ციც**-ი-ნათელა, ზან. **ჩ**ჩ-ი „ჩრჩილი“, სვან. **ჩ**ჩ "id") ~ ს.-სინდ. ***ც**ც- „კოლო“ (აფხ.

ბ-ც ←*ა-ცც, აბაზ. ცც);

(3) ს.-ქართვ. *ციც-ა „კატა“ (ქართ. ციცა, ზან. ციცო, ცც(ბ) „კატის შეძახილი“, სვან. ციცუ ←*ციცა კატა“) ~ ს.-სინდ. *ციც-ა „კვერნა, თახვი“ (აბაზ. ძეძეც „თრითინა“, ად. ცეზა „კვერნა“, ყაბ. ძეძა, უბიხ. ცაცა „თახვი“);

(4) ს.-ქართვ. *კტეც- „კვესვა, საკვესი“ (ქართ. კვეს-ვა, ტალ-კვეს-ი, ზან. კვეც-უ-ა, კვეც-ი, სვან. კტეშ/კტიშ-) ~ ს.-სინდ. *კტეც- „ნაპერწკალი, ბრწყინვა“ (აფხ. ბ-კტიც, აბაზ. კტეც ←*კტეც „ნაპერწკალი“, შდრ. აფხ. ზმნური ფუძე ბ-კტეც-ე-ა-რა „ბრწყინვა“);

(5) ს.-ქართვ. *ფურც- „ფურცელი, ნაქურჩელი“ (ქართ. ფურც-ელი, ფურც-ვ-ლ-ა, ზან. ფურჩ-ა, ფურჩ-ონ-უ-ა, ო-ფურჩ-ე „სიმინდის ფოთლების შესანახი ადგილი“) ~ ს.-სინდ. *ტუც- „ბალახი“ (ად. ტუცც, ყაბ. ტუძ ←*ტუც „ბალახი“, შდრ. ს.-ნახ. *ბუც- „ბალახი“).

ს.-ქართვ. წ ~ ს.-სინდ. წ

(1) ს.-ქართვ. *მწ-ერ- „მწერი; ბუზი“ (ქართ. მწერი, ზან. ჭანდ-ი || ჭანჯ-ი || ← მჭაჯ-ი „ბუზი, მწერი“, სვან. მწერ ←*მჭერ „ბუზი“) ~ ს.-სინდ. *მაწ-ა „კალია“ (აფხ. ა-მწა, აბაზ. მა-წა, ად. მაწ ←*მაწა, ყაბ. მაწა, უბიხ. მაწა „კალია“);

(2) ს.-ქართვ. *წტელ- „წველი“ (ქართ. წველ-ი || წველ-ა-მ, ზან. წვალ-, ო-წვალ-ე „საბძელი“, სვან. წტუ „ბუე“) ~ ს.-სინდ. *წლა- „ხე; ძელი“ (აფხ. ბ-წლა, აბაზ. წლა „ხე“, შდრ.: ჰურიტ. წარრ „მე-შა“, ურარტ. წარრ „ხეხილი“);

(3) ს.-ქართვ. *წიფ- „წვრილი“ (ქართ.(იმერ.) წრიფ-ი „გამხდა-რი“, ზან. ჭიფ-ე „წვრილი“, ჭიფ-არ- „დაწვრილება“) ~ ს.-სინდ. *წაპ-ა „თხელი“ (აფხ. ა-პა ←*ა-წაპა, აბაზ. წა ←*წაპა, ად. პუპა, ყაბ. პაპა, უბიხ. პაპა „თხელი“);

(4) ს.-ქართვ. *წბ-ერ- „პრესა; გმანვა“ (ქართ. წბერ-ვა „პრე-სით გამოწურვა“, წბერ-ი „ჭაჭის ნაწური“, სვან. ა-ჭებერ-ი „გმანვას“, ლე-ჭებერ-ე „დაგმანული“) ~ ს.-სინდ. *ბწ- „დაპრესა, მოჭერა, ჰყლე-ტა“ (აფხ. ა-რ-ბწ-რა, აბაზ. რ-ბწ-რა „სრესა, ჰყლეტა“, უბიხ. ბწვ- „მოჭერა, დაპრესა“);

(5) ს.-ქართვ. *წოხ- „წინათ, წუხელ“ (ქართ. წუხ-ელ, მ-წუხ-რ-ი, ზან. წოხ-ოლ-ე || წოხ-ლ-ე „წინ, წინათ“) ~ ს.-სინდ. *წახგ- „ღამე“ (აფხ.

ბ-წხ, აბაზ. წხგ, ად. ჭანშე ←*ჭახწ, ყაბ. ჭახს, უბიხ. სგს ←*სგს).

ს.-ქართვ. ზ ~ ს.-სინდ. ზ

(1) ს.-ქართვ. *მ(ა)ზე „მზე“ (ქართ. მზე, ზან. მჟა || ბჟა „მზე“, (ბ)ჟა-შხა „კვირადღე“, სვან. მჟუ || მიჟუ „მზე“, მიჟუ-ლადღე „კვირადღე“) ~ ს.-სინდ. *მ(გ)ზა „შუქი, სხივი; ნათელი“ (აფხ. (ბზიფ.) ა-მზა „ჩირადლანი, მამხალა“, ა-ჩიგ-მზა „სანთელი“, აბაზ. მზა „ნათურა“, ად. ბზგ „სხივი, შუქი“, ყაბ. ბზგ "id", უბიხ. მგძბ ←*მგზბ „ნათურა; შუქი; სანთელი“);

(2) ს.-ქართვ. *ბზალ- „ბზა; ბჟოლა“ (ქართ. ბზა ←*ბზალ, ზან. ბჟოლ-ი || ბჟოლ-ა „თუთა“) ~ ს.-სინდ. *მგზა „ფიჭვი; ტყე“ (აფხ. ა-მზა „ფიჭვი“, აბაზ. მზა-მტ "id", ად. მაზგ „ტყე“, ყაბ. მაზ "id", უბიხ. მგძგ ←*მგზგ „ეკალი“);

(3) ს.-ქართვ. *მზუ- „ნეზვი, მდედრი“ (ქართ. მეზვი → || ნეზვი, ზან. ბოზო ←*ბოზუ-ი, ბოზო-მოთა „გოგონა“) ~ ს.-სინდ. *ბზა „ნეზვი, მდედრი“ (აფხ. ბ-ფს ←*ა-ბზ „მდედრი“, აბაზ. ლა-ფს ←*ლა-ბზ „ნეზვი“, ად. ბზგ, ყაბ. ბზგ, უბიხ. ბზა „მდედრი“);

(4) ს.-ქართვ. *ბუზ- „ბუზი“ (ქართ. ბუზ-ი, ზან. ბუზ-ალ-ა „ბუზილი“, სვან. ბუზ-ულ „ბუზი“) ~ ს.-სინდ. *ბაზგ „მწერი“ (ად. ბაძ, ყაბ. ბაძა, უბიხ. ბაძგ || ბანძგ ←*ბაზგ „მწერი“).

ს.-ქართვ. ს ~ ს.-სინდ. ს

(1) ს.-ქართვ. *ლას-(ა) „რბილი, თხელი მატყლი“ (ქართ. ლას-ა „აბრეშუმის თხელი ქსელი“, სვან. ღენში ←*ღეში ←*ლასში „ნაზი, რბილი მატყლი“) ~ ს.-სინდ. *ლას(ტ)-ა „მატყლი“ (აფხ. ბ-ლასა, აბაზ. ლასა, უბიხ. დაშტგ „მატყლი“);

(2) ს.-ქართვ. *სემ- „სვია“ (ქართ. სვია ←*სმ-ია, ზან. შამ-აია „თევზის სახეობა“) ~ ს.-სინდ. *ბგს-ა „თევზი“ (აფხ. ა-ფგს-ძ, აბაზ. ფს-ლაჩუა, ყაბ. ბძა ← ბზა ←*ბსა, უბიხ. ფსა „თევზი“, შდრ. დალ.: ბეჟ. ბისა, ჰუნზ. ბგსგ „თევზი“);

(3) ს.-ქართვ. *ნისლ- „ნისლი; თოვლი“ (ქართ. ნისლ-ი, ზან. ნირს-ი „ნისლი“, სვან. მუსტ ←*მისტ ←*მისლ- „თოვლი“) ~ ს.-სინდ. *ტას(გ) „თოვლი“ (აფხ. ა-სგ, აბაზ. სგ, ად. ტასგ, ყაბ. ტასგ „თოვ-ლი“, შდრ. ად.-ყაბ. ჯე-სგ-ნ, აბაზ. შა-ს-რ „თოვა“);

(4) ს.-ქართვ. *ფის-ე „ფისი“ (ქართ. ფის-ი „წიწვოვანი მცენა-

რეების წებოვანი წვენი“; ზან. ფირსა ←*ფისა „ფისი“, სვან. ფისე "id") ~ ს.-სინდ. *მსა „აბედი“ (აფხ. ა-ჩოგ-მსა, აბაზ. ჩოგ-მსა, უბიხ. ფა-მსა „აბედი“);

(5) ს.-ქართვ. *გერს-ალ- „ჭარი; ბალანი“ (ქართ. გერსლ-ი „ვინგლი, თმა“, ზან. [ქარშ-], შდრ. ქართ. (← ზან.) ქარშ-იკ-ი, სვან. გარტაშა ←*გარაშტ-ა „ჭარი“) ~ ს.-სინდ. *ქასტ- „ფაფარი“ (აფხ. ა-ქტგშო „თმის გვირგვინი თავზე“, ად. საქტ, ყაბ. სოქტ „ფაფარი“).

ა ლ ე ქ ს ი ჭ ი ნ ჭ ა რ ა უ ლ ი

საქართველოს ისტორიის ერთი პარადოქსი

საქართველოს ისტორიის ფუძემდებელი ლეონტი მროველი წერს: როცა ქართლოსის ცოლი შეიღებს სამფლობელოებს ურიგებ-და „ხოლო კახოსს (ხაზგასმები აქაც და ქვემოთაც ჩემია, ა.ჭ.) მისცა ბოსტან-ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვან რუსთავი. მისცა ეგრითვან ვიდრე თავადმდე მთისა კახეთისასა და მტკუარს შუა, ხოლო კახოსს კავკასიასა და კახეთის მთას შორის არაგვითვან ვიდრე ტყე-ტბად-მდე“. ეს არის მარიამ დედოფლისეული ნუსხის ტექსტი, უფრო გრცლად დამოწმებული და გაანალიზებული აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ (1, 36-37). ცხადია, ნუსხაში მექანიკური შეცდომაა, რომ ორ-ჯერვე იკითხება **კახოსს მისცა**, მაგრამ ენობრივი ტრადიციის მიხედ-ვით, სახელთა თუ ტოპონიმათა ნებისმიერ ჩამონათვალში მათი თან-მიმდევრობა ასეთია: კახოსი, კუხოსი, ჰეროსი; კახეთი, კუხეთი, ჰერე-თი ან — კახეთ-კუხეთ-ჰერეთი. ამიტომ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში შეცდომა იმან დაუშვა, ვინც მროველის ტექსტი ვითომ გაასწორა და პირველი „კ ა ხ ო ს ს მისცა“-ს მაგიერ დაწერა „კ უ ხ ო ს ს მისცა“, მაგრამ ამაზე ცოტა ქვემოთ.

აკადემიკოსი აკაკი შანიძე კომპოზიტების განხილვისას წერს: „არის რიგი სახელებისა, სადაც ფუძე მარტივად კი არ მეორდება,

არამედ ამასთანავე ერთად ხმოვანიც იცვლება ერთ-ერთ ნაწილში (ჩვეულებრივ მეორეში). ამას გარდა ცვლილება შეიძლება რამდენად-მე სიტყვის მნიშვნელობასაც შეეხოს: გაორკეცებული ფუძე იხმარება სიმრავლის აღსანიშნავად (გ ო რ - გ უ რ ი — გორები) ან დამცრო-ბის გამოსახატავად (მაგ. „ბიჭ-ბუჭები“ აგდებით ლაპარაკისას ით-ქმის) და სხვ.“ (2, §183.). იქვე მეცნიერი იმოწმებს სათანადო მაგა-ლითებს: ახალ-უხალი, ბალახ-ბულახი, ძახილ-ძუხილი, ნახრაგ-ნუხრა-ვი, ნაყარ-ნუყარი, რამე-რუმე, ჯაგ-ჯუგი, ღავ-ღუვი, ტყლაპ-ტყლუპი, პანტა-პუნტი, ბაქი;ბუქი. საინტერესო სიტყვებია: მათ უდავოდ აქვთ გარკვეული შინაარსი, რაც პირველი, ძირითადი სიტყვის შინაარსის დამამცრობელმა მეორე ნაწილმა შესძინა ამ კომპოზიტს. არადა ცალ-კე აღებული ეს მეორე ნაწილი (— ძუხილი, — ნუხრავი, — ნუყარი, — ჯუგი... ყოველგვარი შინაარსისაგან დაცლილია.

მაგონდება ამ ყაიდის სხვა კომპოზიტები და მათ შორის **კა-ხეთ-კუხეთი**. „ქართლის ცხოვრებისათვის“ დართულ ლექსიკონში წა-იკითხავთ: „**კუხოსი** — ეთნარქი“, „**უფლისი** — ეთნარქი“, „**ოდრკოსი** — ეთნარქი“... ეთნარქს ეთნოსი უნდა ჰყავდეს. არ არსებობს ეთნოსი კუხნი“ ან „კუხები“, არ არსებობს კუხური კილო, კუხური ღვინო, საერთოდ არ არსებობენ „კუხები“ და არც არაფერი კუხური არსე-ბობს, მაშ ვისი ეთნარქია კუხოსი? დამტკიცებულია, რომ **ოდრკე** ←*ორ ძივე („ორი ციხე“) (3). განა შეიძლება აქ ეთნარქზე საუბა-რი? ირკვევა, რომ **კახეთ-კუხეთი** ზემოთ განხილულთა მსგავსი, ხმოვ-ნის შეცვლით გაორმაგებული კომპოზიტ-ტოპონიმა და ეწოდება კა-ხეთს უკიდურეს აღმოსავლეთ სასაზღვრო ზოლში არსებული რეგიონ-ებიტურთ, რომელთა ფართობი ხან იმატებდა და ხან იკლებდა.

ესე იყო თუ ისე, ფუყე ტერმინი „კუხეთი“ ძველ ნარატიულ ძეგლებში (ლეონტი მროველისა, ჯუანშერისა, „ცხოვრება მეფეთ-მე-ფისა დავითისი“-ს უცნობი ავტორისა) ყოველთვის გულისხმობდა კა-ხეთის აღმოსავლეთის სასაზღვრო ზოლს. აი ასეთი ზოგი ცნობა: „[მირიანმა] მისცა ძესა მისსა რევს საუფლისწულოდ კ ა ხ ე თ ი და კ უ ხ ე თ ი (დაყოფა ჩემია, ა. ჭ.) და დასუა იგი უჯარმას“ (4, 70,20-71,1); „[ბაქარმა] მაშინდა მიიყვანა ძმისწულნი მისნი და მისცა **კუ-ხეთი** და დასხნა რუსთავს ერისთავად“ (იქვე, 131); „[ფარნავაზმა] გაგზავნა მეორე კახეთსა ერისთავად და მისცა არაგვთვან ვიდრე ჰე-

რეთამდე, რომელ არს **კახეთი** და **კუხეთი**“ (იქვე, 24). NB: ამ ამონარიდიდან კარგად ჩანს, რომ ერისთავი კახეთისაა, მაგრამ საერისთავოა „კახეთი და კუხეთი“ ანუ „კახეთ-კუხეთი“. „[ვანტანგ გორგასალმა დაჩის] დაადგა გვრგვნი და დაუტევა მეფედ, და დაუტევნა მისთანა შვდნი წარჩინებულნი მისნი: ...და დემეტრე ერისთავი **კახეთისა** და **კუხეთისა**“ (იქვე. 185); „ხოლო მირიან და გრიგოლ იყვნენ ნათესავისაგან რევისა, მირიანის ძისა და აქუნდა ამათ **კუხეთი** და ცხოვნიდებოდეს **რუსთავს ციხე-ქალაქსა**“ (იქვე, 159).

მროველისგან დაწერილი „კახოსს მისცა“ რომ „კუხოსს მისცა“-დ გადაკეთდა, კახოსის სამფლობელოც „კუხეთ“-ად გამოცხადდა თავის ბოსტან-ქალაქ-რუსთავიანად, ერთი სიტყვით, კახოსის სამფლობელო კუხოსს გადაეცა, კუხოსისა — კახოსს. ასეთი დაყოფა აისახა ვახუშტი ბატონიშვილის ფუნდამენტურ თხზულებაში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ში და მას შემდეგ მოღვაწე ქართველ ისტორიკოსთა გამოკვლევებში.

1945 წელს გამოჩნდა მოყვარული ისტორიკოსი, მეფის რუსეთის არმიის ყოფილი პოლკოვნიკი, ლაგოდებში მცხოვრები მაჩხანელი ნიკო ნადირაშვილი, რომელმაც თბილისში მცხოვრებ მის ნაცნობ სწავლულებს — თავის ძმისწულს, რუსთველოლოგ გიორგი ნადირაძეს (ნადირაშვილს), მწერლებს და მეცნიერებს: სანდრო შანშიაშვილს, სიკო ფაშალიშვილს, იოსებ იმედაშვილს და სხვებს წარუდგინა თავისი ისტორიულ-ფილოლოგიური ხელნაწერი ნარკვევი სათაურით: „ზოგიერთი შეცდომები ჩვენს ისტორიულ და საისტორიო გეოგრაფიულ მწერლობაში და რუსთველის ვინაობა-სადაურობა“.

სხვა ფრიად საინტერესო შენიშვნებს რომ თავი დავანებოთ, გამოკვლევის ავტორი, როგორც თვითმხილველი და საისტორიო წყაროების რიგიანად მცოდნე, მკითხველს სთავაზობდა უნიკალურ ცნობებს: ჰერეთში, ახლანდელი საინგილოს სოფ. ფაშაანის მახლობლად, ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე არსებობდა ყარაიაზის რუსთავზე უფრო ძველი და სახელგანთქმული ციხე-ქალაქი ბოსტან-ქალაქ-რუსთავი-ნაგები, იგივე თამარმეფის საზამთრო რეზიდენცია **დური**, რომელსაც მეთავე საუკუნისა და უფრო ადრინდელი არაბი მწერლები **დურ-დურია**-ს (resp. **დურ-დუნია**-ს) უწოდებდნენ. ნ. ნადირაშვილი არგუმენ-

ტირებულად ამტკიცებდა, რომ **ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი კ უ ხ ე თ ს** და **ბ ო ს ტ ა ნ - ქ ა ლ ა ქ - რ უ ს თ ა ვ ს ა ლ ა ზ ნ ის მ ა რ ც ხ ე ნ ა** სანაპიროზე მოაიზრებდა, რომ მროველის ტექსტი ჯერ გადაამწერებმა, დაამახინჯეს, რომ მდინარე **ეგრი** სწორედ ჰერეთში (resp. საინგილოში) ერთვის ალაზანს და მისი ამოღება მროველის ტექსტიდან შეცდომა იყო.

ნ. ნადირაშვილი კუხეთის სხვა ტოპონიმებისა და ჰიდრონიმების ჩამოთვლით ამტკიცებდა, რომ ვახუშტი კარგად არ იცნობდა ამ რეგიონს, რომ ივ. ჯავახიშვილსაც ამის გამო რაღაცეები ეშლებოდა და სხვ.

ივ. ჯავახიშვილი, სამწუხაროდ, ნ. ნადირაშვილის გამოკვლევას არ იცნობდა (გარდაიცვალა 1940 წ.), ხოლო სხვა ცნობილი ისტორიკოსები, ვისაც რედაქციები სარეცენზიოდ უგზავნიდნენ ამ ნაშრომს, არცთუ სათანადოდ არგუმენტირებულ უარყოფით დასკვნებს უწერდნენ.

როგორც გვიანდელი პრესიდან გახდა ცნობილი, ეს ნაშრომი აკად. სიმონ ჯანაშიას წაუკითხვინებია ნ. ნადირაშვილისთვის საქართველოს მეცნ. აკადემიაში, თვრამეტკაციანი სამეცნიერო ექსპედიციაც გაუგზავნია გამოკვლევის ავტორის მეგზურობით, მაგრამ სწორედ იმ ხანებში ბატონი სიმონი ავადმყოფობდა და სულ მალე (1947 წ.) გარდაიცვალა კიდევ, არსად ჩანს ამ ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში.

ნ. ნადირაშვილი თავისი მართალი სიტყვის გახმოვანებას სიცოცხლეში ვერ ელირსა (გარდაიცვალა 1953 წ.).

ჟურნ. „ცისკრის“ 1976 წლის მეთორმეტე ნომერში პროფ. თ. კვჭილაშვილმა გამოაქვეყნა წერილი — „შოთა რუსთაველის ვინაობისა და სადაურობის ერთი უცნობი მოსაზრება (ნიკო ნადირაშვილის რუსთველოლოგიური ძიება)“ (5), სადაც აღნიშნული გამოკვლევის შინაარსია გადმოცემული ნაშრომის ღირსებების აღმნიშვნელი კომენტარებითურთ. ამავე მეცნიერის რედაქტორობით „საბჭოთა საქართველომ“ და ბოლოსიტყვაობით 1978 წ. გამოსცა წიგნი — „ნ. ნადირაშვილი, რუსთველის ვინაობა-სადაურობის საკითხი“ (6). მკითხველის ყურადღებას მივაპყრობ ხელნაწერი ნაშრომის ავტორი-

სეულ ზემოთ დამოწმებულ სათაურსა და ამ ნაბეჭდი ტექსტების სათაურებზე. ამ უკანასკნელთ აშკარად ეტყობათ ისტორიკოსთა წინების კვალი. არადა პირადად ჩემთვის ფასეულია ის, რასაც ავტორი მროველის ტექსტის ნებსით თუ უნებლიე შეცდომებზე წერს; რაც შეეხება ვეფხისტყაოსნის ავტორს, ნ. ნადირაშვილთან ერთად მეც მწამს, რომ ის ბრძანდებოდა ჰერეთის მკვიდრი. რაც შეეხება ფსევდონიმს **რუსთველი**, არ არის გამორიცხული, რომ იგი პოეტს ეკუთვნოდეს მით უმეტეს, რომ ვეფხისტყაოსნის „დასაწყისის“ უნიჭო ინტერპოლატორიც ამ ფსევდონიმით გვაცნობს თავს („მე, რუსთველი ხელობითა...“). ამ საკითხებზე სხვაგან გვაქვს და კიდევაც გვექნება საუბარი.

P. S. თუ ვინმე ფიქრობდა ან ფიქრობს, რომ ნ. ნადირაშვილის მიერ შემჩნეული აშკარა შეცდომების გამომწვეურებით ჩრდილს მივაყენებთ დიდი ივანე ჯავახიშვილის სახელს, ძალიან ცდება და იმასაც შევასხენებ, რომ ჩვენი ისტორიის პატრიარქ ლეონტი მროველს მისი თხზულების თვითნებური სწორებებით უკვე მივაყენეთ ჩრდილი, ხოლო ნ. ნადირაშვილის სამართლიანი შენიშვნების იგნორირებით საერთოდ ვკარგავთ ამ პატიოსანი მოქალაქისა და მეცნიერის სახელს; ხსენებული ექსპედიციის შედეგების მიჩუმათებით კი ამ ექსპედიციის ინიციატორის დიდი მეცნიერის სიმონ ჯანაშიას სახელს ვაყენებთ ჩრდილს, ყველაზე სამწუხარო კი ის არის, რომ გაშუქების ნაცვლად ვაბუნდოვანებთ ჩვენი ისტორიის ისედაც მწირ ნარატიულ ძეგლებს.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, 1948 წ.
2. ა კ. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953 წ.
3. ა ლ. ჭ ი ნ ჭ ა რ ა უ ლ ი, ტოპონიმ ოძრვეს ეტიმოლოგიისათვის, ჟურნ. „საქართველო“, ტ. I, 1998 წ.
4. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 წ.
5. ჟურნ. „ცისკარი“, №12, 1976 წ.
6. ნ ი კ ო ნ ა დ ი რ ა შ ვ ი ლ ი, რუსთველის ვინაობა-სადაურობის საკითხი, 1978 წ.

ნ ი ნ ე ლ ი ჭ ო ხ ო ნ ე ლ ი ძ ე

ფერთა სახელები რ. ინანიშვილის ენაში

რ. ინანიშვილის მხატვრული ენის ფერთა პალიტრა მრავალფეროვანია. იგი მხატვრული სახის შესაქმნელად ფერთა გამოხატვის სხვადასხვა ხერხს მიმართავს. ენისათვის დამახასიათებელი ფერის ძირითადი სახელების (**თეთრი, შავი, წითელი, მწვანე, ლურჯი...**) გარდა მწერალი იყენებს: 1. ფერის აღმნიშვნელ სიტყვებისაგან ნაწარმოებ ოდნაობისა და აბსტრაქტულ სახელებს, ასევე ზმნურ ფორმებს, მიმღებებს, ზმნისართებს. მაგ. **მონაცრისფრო, მორუხო, მოყავისფრო, მოყომრალო, მოწითალო, მოწითურო; სიმწვანე, სილურჯე, სირუხე, სიწითლე; გადააშავებს, გადაათეთრებს, განაცრისფერდება, ჩა||შეყვითლდება, ა/გაწითლდება; ჩათეთრებული, ჩაშავებული, ჩალურჯებული; ვარდისფრად, სადაფისფრად, ფოლადისფრად, სანთლისფრად.**

2. მიმართავს რთულფუძიან ფერის აღმნიშვნელ სიტყვებს, რომლებიც შედგება რაიმე ფერის (ძირითადად მცენარეების, მინერალების, ლითონების, ბუნების მოვლენების, კვების პროდუქტების და სხვ.). აღმნიშვნელი საგნისა და ფერ-სახელებისაგან. მაგ., **ბალახისფერი, ვარდისფერი, იასამნისფერი, იისფერი, ნარინჯისფერი, სალათისფერი, ტუის სატაცურისფერი, დარიჩინისფერი, შვინდისფერი; ვერცხლისფერი, კალისფერი, ლალისფერი, ოქროსფერი, ქარვისფერი, ტყვიისფერი, ფოლადისფერი, შაბიამისფერი, ჟანგისფერი, მტუტისფერი; შოკოლადისფერი, წყლისფერი, ღვინისფერი; მიწისფერი, თინისფერი, რიყისქვისფერი, ნესტისფერი, ჯანლისფერი...**

3. ფერთა გადმოსაცემად მწერალს გამოყენებული აქვს ფუძე-გაორკეცებული, ტოლადმერწყმული, ასევე განსაზღვრებითი კომპოზიტები. მაგ. **შავ-შავი, ლურჯ-ლურჯი, ბროლა-ბროლა; შავ-ყვითელი, მომწვანო-მოყვითალო, მომწვანო-მოლურჯო; ყვითელნისკარტა, წითელსახურავიანი, შავადმიმნმარი** და სხვ.

4. ფერის დასაზუსტებლად იყენებს (რთულფუძიან ზედსართავებს. მაგ. **ცოტა ღვინისფერი, მთლად სანთლისფერი, სულ წმინდა**

სანთლისფერი, მქრქალი ცისფერი.

5. მწერალი ფერის გაძლიერების მიზნით მიმართავს მის შესაბამის საგანთან შედარებასაც. **კომუნიზმით** იყენენ **დაყვითლებულნი** და დაბუსუსებულნი ციებისაგან ჩვენებურები (ტ. I, 15,4); რის გაკაწრული, კაცო **ლილაში გავლებულივით** იყო **დალურჯებული** (ალერს. 263, ქვ. 4); **თეთრი, სპეტაკი წვერი** ჰქონდა, **თითქოს ბამბის ფთილა** ამოუკრავთ შოკოლადისფერ ყბებზე და ნიკაპზეო (შორი 180,5); **კალაყრილი სინივით აჭრელებული** მთვარე ქედის ზურგს ეფინება (მეგობ. 116, ქვ. 1).

6. დასტურდება რ. ინანიშვილის მიერ შექმნილი ფერის აღმნიშვნელი ახალი ლექსიკური ერთეულებიც, მაგ. **დამჭკნარი ბალანისფერი, იასამნის მტვრისფერი, ტყის სატაცურისფერი, კალისფერი, ჯანღისფერი; ნესტისფერი, ჩრდილისფერი, მტუტისფერი, მკვდრის მზედაფენილი ლოდებისფერი, რიყისქვისფერი, მაგრად მოხარშული კვერცხისგულისფერი, ბელურასფერი.**

7. რ. ინანიშვილის ენაში მხატვრული სინამდვილის სიტუაციის აღწერის მიხედვით შეიძლება ერთი და იგივე საგანი სხვადასხვა ფერით იყოს წარმოდგენილი, მაგ. **თვალეები** შეიძლება იყოს **ბალანისფერი, დამჭკნარი ბალანისფერი, ცისფერი, წყლისფერი...** სხვადასხვა საგანი კი ერთი და იმავე ფერისა იყოს. მაგ. **ჟანგისფერი** გვხვდება შემდეგ შემთხვევებში. ვცდილობ, გავარჩიო, რას ეჩურობება **ჟანგისფერ ქვას** თავდახრილი ყვითელი შელგა (კეთ. 28, ქვ. 2); **ჟანგისფერი ინდაურების** ფარა, უკან მიყოლილი **ჟანგისფერივე ქალიც** (ასული 159,11).

ნ ი ნ ო ხ ა ხ ი ა შ ვ ი ლ ი

სიტყვა მზესთან დაკავშირებულ სახელთა სემანტიკური ანალიზი

მზე თავისი ძირითადი თვისებების (ნათება — ბრწყინვალეობა — სხივოსნობის, მოძრაობის...) და გარეგანი გამოსახულების (ფორმის) მიხედვით უნივერსალიების სახით ასახვას ჰპოვებს სხვადასხვა ხალხთა ენაში, მითოსსა და სიმბოლურ ორნამენტებში (მბრუნავი ჯვარი, ბორჯღალი... მზის ცხოველები: ცხენი, ირემი, ლომი...). ეს საკითხი არაერთხელ გამხდარა მკვლევართა ძიების საგანი.

ქართული ენის მონაცემების მიხედვით საინტერესო სურათი იშლება **მზისა** და მისგან ნაწარმოებ ლექსიკურ ერთეულთა თუ იდიომთა სემანტიკის (როგორც ორიგინალური წარმოდგენა-შეხედულებების, ისე სხვა ენებთან ტიპოლოგიური მსგავსების) თვალსაზრისით: მზე — მნათობი: **სინათლის, მოძრაობისა და სიცოცხლის წყარო** (საპირისპიროდ: **მზის დაბნელება, მზის დაღვომა** და ა. შ. — სიკვდილის მაცნეა); მზე — თვალი: **ხედვის, შემეცნების, ცოდნის წყარო**; მზე — დროისა, სივრცის ამსახველ ლექსიკაში (**მზებუდობა, მზებძანებანი** (თუშ.), **მზეგადენა** (ხევს.), **ზისწვერნა** (აჭარ.)... **სამზეო, მზისქვეშეთი, მზვარე...**); მზე — ამინდის ამსახველ ლექსიკაში (**მზეავდარა** (რაჭ.), **მზეკარა** (ქართლ.), **მზე პირს იბანს...**); მზე — სილამაზის წყარო (**მზისადარი, მზეჭაბუკი, მზეთუნახავი, მზეკაბანი...**); მზე — გრძნობის, სიხარულისა თუ მწუხარების ამსახველ გამონათქვამებში (**მზე (და მთვარე) ამოსდის ვინმეზე; პირს მზე დაეფინება** (ხევს.); **მზე წითლად უდგების, მზის უკუღმ ჩაჭლომა** (ხევს.)...); მზისკენ სწრაფვა (მზე — დენდრონიმიებსა და ზოონიმიებში: **მზემაქცია** (იმერ.), **მზესუმზირა, მზეწვია, მზევალა** (ხევს.)...); მზე — ღვთაება: ფიცილისა და წყევლის ფორმულები; მზე — ქრისტიანულ რელიგიაში და ა. შ.

მოხსენებაში განხილულია სიტყვა **მზე** და მისგან ნაწარმოები ლექსიკური ერთეულები და იდიომური თქმები, მათი სემანტიკური ცვლილებებითა და გადასვლებით.

თანხმოვანზე დაბოლოებული ორი საკუთარი სახელის (უშანგი, ეთერი) ბრუნების შესახებ ქართულში

ქართული ენის ნორმების დამდგენი სახელმწიფო კომისიის მიერ უმართებულად არის მიჩნეული თანხმოვანზე დაბოლოებული საკუთარი სახელების ამგვარად ნაწარმოები ფორმები: *ლევანიმ, ვახტანგიმ, ნოდარიმ; ლევანის, ვახტანგის, ნოდარის* (მიცემითი ბრუნვა); *ლევანი! ვახტანგი! ნოდარი!* და ა. შ.

ასეთი წარმოება დიალექტებსა თუ სასაუბრო მეტყველებაში უფროა გავრცელებული, თუმცა აქა-იქ პრესის ენაშიც იჩენს თავს.

რასაკვირველია, აღნიშნული ფორმების სიმცდარეში ეჭვი არავის ეპარება, მაგრამ ამ ფაქტის გათანაბრება მიუღებელ, ხშირად უცხო ენების მიერ თავსმოხვეულ მოვლენებთან (როგორებიცაა, მაგალითად: ზმნისწინთა აღრევის შემთხვევები: *ბოდიში მოიხადა*; ან ინგლისური ენის გავლენით ბოლო დროს გავრცელებული კონსტრუქციები, როდესაც ამოვარდნილია არ ნაწილაკი; ამის გამო ხშირად წინადადების შინაარსის გაბუნდოვანებაც კი ხდება: *არაფერს, შეიძლება ითქვას, ვაკეთებდი*) სწორი არ უნდა იყოს. აღნიშნული ტიპის ფორმათა შეფასებისას არაენობრივი ფაქტორი იჩენს თავს: ასეთი შემთხვევებს დიალექტურ, უმეტესად ნაკლებად წიგნიერ პირთა მეტყველებაში ვხვდებით და ის მკვეთრად უპირისპირდება სალიტერატურო დარბაისლურ ქართულს. არადა, დიალექტებში ბევრი ისეთი ენის განვითარების შინაგანი ტენდენციით გამოწვეული ფაქტი იჩენს თავს, რომელთა უგულვებელყოფა არ შეიძლება და რომლებიც ძალიან საინტერესო სურათს იძლევიან შემდგომი კვლევის თვალსაზრისით.

ჩვენ, რასაკვირველია, არ მოვითხოვთ ყველა ამ ტიპის სახელის ხმოვანფუძიანი ვარიანტის დაკანონებას, მაგრამ მიდგომა მათ მიმართ კი უნდა შეიცვალოს. აღნიშნული მოვლენა მეტად საინტერესოა და მნიშვნელოვანი; ის გვიჩვენებს, რომ ენა მიმართავს უნიფიკაციის გზას: ერთი მხრივ, საზოგადო სახელებში უარყოფილ იქნას -ი-ზე დაბოლოებული ფორმები (ხდება მათი თანხმოვანფუძიანებში გადა-

სვლა); ხოლო მეორე მხრივ, საკუთარი (უმეტესად ადამიანის) სახელები მხოლოდ ხმოვანზე დამთავრდეს. სწორედ ამ უკანასკნელი ტენდენციის გამოვლინებაა *ლევანიმ, ლევანი!* და მისთანა წარმოება, რაც ცალკეულ პირთა მიერ გრამატიკის უცოდინრობის ან სხვა ფორმებთან უბრალო ანალოგიის კი არა, ენის სისტემატიზაციისაკენ მიდრეკილების (შესაბამისად, განვითარების) შედეგი უფროა.

ორი შემთხვევა კი (რომელიც, ივ. გიგინეიშვილს აქვს ჯერ კიდევ მითითებული თავის წერილში, ზემოთ აღნიშნული ენობრივი ნორმის მიღებას რომ დაედო საფუძვლად) შეიძლება დაშვებულ იქნას სალიტერატურო ქართულშიც. მხედველობაში გვაქვს **უშანგი, ეთერი** ფორმების ხმოვანფუძიანად (-ი-ზე დაბოლოებულად) ქცევის შემთხვევა. პირველის -ის გარეშე ბრუნების ფაქტები (**უშანგმა, უშანგი!**) თითქმის აღარ დასტურდება თანამედროვე ქართულში; რაც შეეხება მეორე ფორმას, აქ ამას გარდა (რომ უმეტესად იხმარება **ეთერიმ. ეთერი!** ვარიანტები), -ი ხმოვნის გარეშე ბრუნებისას მისი საზოგადო **ეთერ (სატელევიზიო ეთერზეა** საუბარი) ფორმასთან დამთხვევა ხდება. ენა კი ამგვარ ომონიმიას გაუბრუნის და ცდილობს გამოსავლის პოვნას. სწორედ ამის შედეგია **ეთერი-მ, ეთერი-ს, ეთერი-რი!** (როდესაც ადამიანის საკუთარ სახელზეა საუბარი) ტიპის წარმოების გაჩენის ფაქტი.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, ანგარიში უნდა გაეწიოს ამ ორი ფორმის (**ეთერ, უშანგი**) -ი-ფუძიანად ქცევის ტენდენციას.

„კოდორის (resp. დალის) ხეობის მოსახლეობის მეტყველება და მისი მიმართება ზემოსვანურ დიალექტებთან“ (საქართველოს სამეცნიერო ფონდის № 104 გრანტი)

იზაჩანტლაძე

ასწელს გადაცილებულ კოდორელ სვანთა მეტყველების ლინგვოკულტუროლოგიური შესწავლის შედეგები და მათი მიმართება ენგურის ხეობის მოსახლეობის მეტყველებასთან

I

კოდორის (resp. დალის) ხეობის მოსახლეობის მეტყველების ლინგვოკულტუროლოგიური თვალსაზრისით შესწავლისას ჩვენი საგანგებო ყურადღება მიიქცეის საუკუნოვანმა უზუცესებმა: მინა ქოჩიანმა-ჯაჭვლიანისამ (104 წლისა) და არეთა (დიანოზ) ფარჯველიანმა (103 წლისა), რომლებიც დაბადებულნი არიან ზემო სვანეთში — პირველი მათგანი ბალს ზემოთ, სოფელ მულახში, ხოლო მეორე — წარმოშობით ლატალელია, მაგრამ დაბადებულ-გაზრდილია ბალს ქვემოთ, სოფელ ეცერსა (პებუდი) და ბეჩოში. მათ მეტყველებასთან შეპირისპირებულად ვუკვირდებოდით 101 წლის ნაკრელი (ბქ.) ქალბატონის ნატალია გვარამიანი-სუბელიანის ენას. გარდა ამისა, მოვიშველიეთ: აკაკი შანიძის, ვარლამ თოფურიას, მაქსიმე ქალდიანისა და მერი გუჯეიანის მიერ თითქმის საუკუნის წინ ჩაწერილი უზუცესი (ხ-ო-შ-მ-ნ-ი-მ-ნ-ო-შ-ა < „ხ-უ-ც-ეს-ის ხ-უ-ც-ეს-ი“) მთქმელების პუბლიცირებული ტექსტები. ესენი იყვნენ:

ბალსზემოელები

მარინო ფალიანი (120 წლისა, ლენჯერი), ძუბა ხვინთელანი (110 წლისა, ლატალი), გუჩა ფილფანი (110 წლისა, ლენჯერი), გრიგოლ ქურდიანი (98 წლისა, მულახი);

ბალსქვემოელები

ნიკოლოზ პაკელიანი (109 წლისა, ეცერი), ნიკოლოზ ხორგუანი (104 წლისა, ბეჩო), ქექევ ქობალია (99 წლისა, ლახამულა), მა-

ჰარბე ცინდელიანი (98 წლისა, ჩუბხევი), შემხუზ გადრანი (96 წლისა, ფარი).

უპირველეს ყოვლისა, განვიხილავთ კოდორის (resp. დალის) ხეობის სოფელ ომარიშალში მცხოვრები მინა ქოჩიანი-ჯაჭვლიანის მეტყველებას, რომლისთვისაც, ძირითადად, დამახასიათებელია სვანური ენის ბალსზეომური დიალექტის სპეციფიკური მორფოლოგიურ-სინტაქსური თავისებურებანი და ლექსიკა. წინასწარვე უნდა განვაცხადოთ, რომ მისი მეტყველება გამოირჩევა სტაბილური გრამატიკული ფორმებისა და გამონათქვამების არქაულობით და არა ინტერფერენციული მოვლენებით, რაც ასე ახასიათებს ზემოსვანურ მეტყველებას კოდორის ხეობაში, განსხვავებით ენგურის ხეობისაგან.

კოტოლ / კოწოლ / კოჭოლ („პატარა, მცირე“) ვარიანტთაგან 104 წლის ქალბატონი მხოლოდ პირველ მათგანს, ჩვენი აზრით, შედარებით არქაულს, იყენებს; სწორედ ის უნდა იყოს ამოსავალი დანარჩენ ფორმათათვის (შდრ. იმერ. **კოტ-ო**, ხევს. **კოტ-ორ-ა**, თუშ. **კოტ-ორ-ა-ც-ი**, ინგილ. **კოტ-ა**, ქართლ. **კოტ-აკ-ი**, ძვ. ქ. **კოტ-აკ-ი**, **კოტ-ორ-ი**) და არა პირიქით, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია (პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე) მითითებული.

კოდორის ხეობის მოსახლეობას ახასიათებს არა მხოლოდ მთელი სვანურისათვის სპეციფიკური ლიმარცვლოვანი სტრუქტურების დახურულმარცვლოვანებად გარდაქმნის ტენდენცია აუსლაუტში, არამედ ფონემათა გაუჩინარება ინლაუტებშიც: **ხჟ-ი-დწს-დ-ა-ტ-ს < ხჟ-ი-დწს-დ-ა-ტ-ს** „ვიცვამდი < ვიღებდი“, **დოს-დ < დოსგ-დ** (შდრ. ბზ. **დოსგ**) „ადრე“, **ხ-ო-სდ-ა < ხ-ო-სგ-დ-ა** „გუყურებ, ვხედავ“. ეს უკანასკნელი შეიძლება გავიზაროთ როგორც ზოგადი აწმყო, სტატიკური მნიშვნელობის ზმნა („დანახული, წარმოდგენილი მყავს / მაქვს“), სადაც **-ა** სწორედ სტატიკურობის მაჩვენებელი (და არა მწკრივის ნიშანი — ალ. ონიანი) უნდა იყოს ისე, როგორც სხვა ზმნებში (**ხ-ა-ყ-ა** „ჰყავს“, **ხ-ა-შ-ა** „შურს“, **ხ-ო-ცხ-ა** „ურჩევნია“, **ხ-ო-ჰრ-ა** „უყრია“, ...) და უნდა მომდინარეობდეს სვანურ ენაში ძალზე გავრცელებული **-ალ** თემატური სუფიქსისაგან (შდრ. **ხ-ო-ხ-ალ** || **ხ-ო-ნ-ა** „იცის, ჰგონია“). იქაც, სადაც ამგვარ გარდაუვალ ზმნებთან დღეს არა გვაქვს **-ა**, უნდა ვივარაუდოთ, რომ იყო (შდრ. ზს., ლშხ. **ხ-ა-გჟნ-ებ**, ერთი მხრივ, და ლნტ. **ხ-ა-გონ-აჟ-ა**, მეორე მხრივ, —

„დარდობს“). მინა ქოჩქიანთან დაილოგში ჩანს, რომ **ხ-ო-სდ-ი** (**ხ-ო-სდ-ი**) გარდამავალი ზმნის კონკრეტული მოქმედების აღმნიშვნელი აწყოა (გუყურებ მე მას“), ხოლო **ხ-ო-სდ-ა** სტატიკურობას განაზავს.

უმლაუტი, როგორც მორფონოლოგიური მოვლენა, სვანური ენის მთელ სისტემას გაჰყვება და არაერთ ძირეულ გარდაქმნას იწვევს. ის დინამიკური პროცესია და ოდენ პალატალიზაციით არ შემოიფარგლება. დელაბიალიზაცია მისი თანამდევი ფაქტორია, როცა საქმე ეხება **ო** და **უ** ხმოვნების შედეგად მიღებულ **ჟე** და **ჟი** ბგერათკომპლექსებს. ბუნებრივია, ენა ცდილობს კომპლექსის მოხსნას ლაბიალური ელემენტის გაუჩინარების გზით. ეს პროცესი შედარებით ახალია და **განსაკუთრებით ახასიათებს** ბალსქვემოური დიალექტის სამხრულ კილოკავებს (ლახამულურს, ჩუბეხეურსა თუ ფარულს). ამიტომაც სრულიად ბუნებრივია, რომ 104 წლის ბალსზემოელი ქალბატონის მეტყველებაში შესაბამისი ნიმუშები სულ რამდენჯერმე შეგვხვდა და ისიც, ძირითადად, ლაბიალური ფონემის მეზობლობაში: **ფიროდ** (<**ფჟირ-ოდ** < **ფჟრ-ოდ** < ***ფჟრ-ი-ოდ** — „ძროხა“ — კნინ. ფ., **ჟობელ** (<**ობჟელ-დ** < ***ობჟლ** < ***ობლ-ი-დ**) — „ობოლი“, **ხოჟელ-და** (<**ხ-ო-ჟჟელ-და** < **ხ-ო-ჟჟლ-და** < ***ხ-ო-ჟჟლ-ი-და**) — „უძღვებოდა“, **ლგთელი** (<**ლგ-თეჟ-ილ** < **ლგ-თჟე-ილ**) — „თვიანი“. სამაგიეროდ, ამგვარი ფორმები გაცილებით ხშირად იხმარება წარმოშობით ლატალელი, მაგრამ ეცერსა და ბეჩოში დაბადებულ-გაზრდილი, ხოლო შემდეგ კოდორის ხეობაში ჩასახლებული 103 წლის არეთა ფარჯველიანის მეტყველებაში, თუმცა არც ისე ხშირად, როგორც თანამდეროვე ლახამულელი ახალგაზრდობისა და საშუალო თაობისაგან ჩაწერილ ტექსტებში.

რაც შეეხება მესტიის რეგიონს, იქ, როგორც ჩანს, შედარებით ადრე დაიწყო უმლაუტიან ლაბიალურ ხმოვანთა ბგერათკომპლექსებად დაშლის პროცესი. როგორც ცნობილია, მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომელი სეზი გულედანი, ვინც 1923 წლიდან აკაკი შანიძესთან და ვარდამ თოფურასთან ერთად იწერდა სვანურ ტექსტებს, **ო-სა** და **უ-ს** უმლაუტს ორი წერტილით კი არ გამოხატავდა, არამედ შესაბამისი ბგერათკომპლექსებით, ზოგჯერ მეტათეზირებულთ (**ჰჟერჟმა** < **ჰჟერჟია** და არა **ჰჟერჟია** „კუდიანი, ჰინკა, ემეაკი“).

მინა ქოჩქიანს მამა ხალდელი ჰყავდა, ხოლო დედა — კალელი,

თავად კი, ვიდრე კოდორის ხეობაში გადასახლებოდნენ, იზრდებოდა სოფელ მულახში. სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, უმლაუტში, კალასა და ხალდეს ტერიტორიაზე გვარცელებულ სვანურში ბალსზემოური დიალექტის **აჟა** ხმოვნის ნაცვლად გვხვდება **ე**. ზოგი მეცნიერი (ა. შანიძე, ვ. თოფურია, თ. შარაძენიძე, გ. მაჭავარიანი, თ. გამყრელიძე) ამ მოვლენას აბლაუტს უწოდებს, ზოგი კი — უკანა მართულების უმლაუტს (მ. ქალდანი). ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მინა ქოჩქიანის მეტყველებაზე ერთგვარი გავლენა მოახდინა მშობლების სვანურმა, რომელიც ტერიტორიულად ლაშხურ დიალექტს ემეზობლებოდა: **ხეჟნხ** (შდრ. მესტ.-ლენჯ.-მულახ. **ხაჟნხ**) — „ჰყავდათ“, **ემსაჟდხ** (შდრ. **აჟმსაჟდ**) — „დამრჩენე“, **ეზერ** (შდრ. **ეზაჟრ**) — „კარგი“ და მათთან ფორმები ცხენისწყლის ხეობიდან ენგურის გავლით თან გაჰყვენ მინა ქოჩქიანს კოდორის (resp. დალის) ხეობაში. შეიძლება იგივე გვეთქვა **ემჩუ** („იქ“) ზმნისართის შესახებაც, რომელიც დღეს მხოლოდ ლაშხურ დიალექტში გვხვდება **ემჩუ** ფორმის პარალელურად. ასევე იყენებს მათ 104 წლის ქალბატონიც.

რედუქციის წესები საკმაოდ მკაცრად განსაზღვრული სვანურ ენაში (ვ. თოფურია, მ. ქალდანი, ო. ონიანი, მ. ნიკოლაიშვილი), ამიტომაც, დიდი ხნის წინ კოდორს ჩასახლებული ბალსზემოელი მინა ქოჩქიანის მეტყველებაში დადასტურებული ურედუქციო ფორმები (**დეჟ-დერ-იან-აჟრ**, შდრ. ბზ. **დეჟდრიანაჟლ** „დევდარიანები“, **შდნრაჟლე** < ***შდა-არ-ალ-ეშ**, შდრ. ბზ. **შდარლე** „შ“, „ტარობის“, **სედ-ენ-ი**, შდრ. ბზ. **სედნი** „რჩება“), ვფიქრობთ, არქაიზმის გამოვლენა უნდა იყოს და არა ინტერფერენცია სხვა დიალექტებთან — შედარებით სუსტი რედუქციის მატარებელ ლენტეხურთან, რომელთანაც შეხება არასდროს ჰქონია 104 წლის მთქმელს არც ენგურისა და არც კოდორის ხეობაში ცხოვრების დროს (ამ. უკანასკნელ ტერიტორიაზე ქვემო სვანებს არც უცხოვრიათ).

პირველი, რაც შეიძლება ხაზგასმით ითქვას მხ.რ. ნათესაობითი ბრუნვის მორფემის თანხმონითი ელემენტის შესახებ უხუცეს კოდორელთა მეტყველებაში, ესაა ის, რომ პრეპოზიციულ მსაზღვრელთან **-შ** ყოველთვის გაუჩინარებულია ბალსზემოურ დიალექტში (პროცესი დაიწყო საუკუნის წინ — იხ. შესაბამისი პუბლიკაციები სვანური ტექსტებისა), მაგრამ თითქმის ყოველთვის დაცულია ბალსქვემოურ-

ში. რაც შეეხება იმავე ბრუნვის მრავლობითი რიცხვის ფორმანტს - **ეშ**, მისი ცვეთის დამადასტურებელ უდავო დოკუმენტადაც კი შეიძლება გამოგვადგეს მინა ქოჩქიანისა და არეთა ფარჯველიანის მეტყველება, სადაც **-შ** ყოველთვისაა გაუჩინარებული.

მეტად საინტერესოდ ხმარობს 103 წლის მსცოვანი მთქმელი ნათანდებულარი ბრუნების სხვადასხვა ფორმას. სპეციალურ ლიტერატურაში (გ. მაჭავარიანი, ალ. ონიანი) გარკვეული ეჭვებიც გამოთქმულა ე. წ. „საკუთრივ სვანური ბრუნების“ (ნ. მარი) გამომხატველი **-ნ** მორფემის მიმართ, მაგრამ არეთა ფარჯველიანის მეტყველება ადასტურებს იმას, რომ **-გნ** ისეთივე მაწარმოებელია მიცემითი ბრუნვის ფორმისა, როგორც **-ს** : **ბალ-გნ-ჩუბოჟ-იშ-ს** || **ბალ-ს-ჩუბოჟ-იშ-ს**... მეღას... ლეჩუბას ხატულიხ — ბალსქვემოთა ტერიტორიას („ბალსქვემოს“აუ“)... იმას... ქვედა მხარეს („საქვენაოს“) უწოდებენ.

საგანგებოდ გვინდა შევეხოთ **-ე** აუსლაუტიან, ანუ **მწარე** („კაცი“) ტიპის სახელებს, რომელთა ამოსავალსმოგნიანი ფორმები ჩვენ ადრე დავადასტურეთ სვანური ენის სხვადასხვა დიალექტში (**მაშენა** — სოფელ ჩიხარეშის უგუმბათო ეკლესიის სახელწოდება, შდრ. სხვაგან **მაშენე / მაშენე** „უდიდესი“, ლნტ. **მენესკგრა** || **მენესკგრე**, ლშხ. **მანესგრა**, შდრ. ბზ. **მანესგრა** „შუათანა“, ბქ. **ნათხურა**, შდრ. ლშხ. **ნათხურა** „ნანადირევი“, ბზ. **კადა**, ბქ. **კაჭადა**, შდრ. ლშხ. **კადა**), რომელთაც მხარს უმაგრებს კოდორელ უხუცესთა მეტყველების არქაული ფორმები: **ათხა** (ახლა“) — სახ.ბრ., **მგდა** (... „ისა“...) — სახ.ბრ., რომლებიც დღეს მხოლოდ მიცემითის სემანტიკას გადმოსცემენ.

მგდე ნაცვალსახელური ძირი ძალზე გავრცელებულია სვანურში, იმდენად გავრცელებული, რომ ქვემო სვანეთში ერთი სახელგანთქმული მონადირის სახელი ხალხმა სრულიად მიივიწყა და მას **„მგდე“** შეარქვა, რადგანაც თავისი ფანტასტიკური თავგადასავლების არაერთ ეპიზოდთა გასახსენებლად ის ხშირად მიმართავდა ამ ლექსემას; მაშასადამე, **მგდე** სიტყვის მასალაა დღეს, თუმცა არაერთხელ გამოიყენება ნაირ-ნაირ პარადიგმატულ ერთეულთა (ბრუნვათა, მწკრივთა, ...) საწარმოებლად. ისევე, როგორც ყველა **-ე** აუსლაუტიან სახელთა ბრუნების შემთხვევაში, აქაც ორფუძიანი ბრუნება გვაქვს (სახ. და ნათ. ბრუნვათა ფორმები ეყრდნობიან პალატალურ-

ხმოვნიან, ხოლო დანარჩენები — ამოსავალ **-ა** ხმოვნიან ფუძეს). კოდორის ხეობელ უხუცესთა მეტყველებაში დადასტურდა მესამე (თან-ხმოვნიანი) ფუძეც, ესაა **მგდ**, რომელიც უფრო ხშირად გვხვდება ბალსქვემო სვანეთში გაზრდილი არეთა ფარჯველიანის მეტყველებაში, რადგანაც **-ე** აუსლაუტიან სახელთა ცვეთისა და მათი თანხმოდანფუძიანთა კლასში გადანაცვლების პროცესი დღეს ხელშესახები სწორედ ბალსქვემოურ კილოშია.

მაშასადამე, ამ თვალსაზრისით 104 წლის მინა ქოჩქიანის მეტყველება უფრო არქაულია, რადგანაც სამივე ფუძეს (**მგდა**, **მგდე**, **მგდ**) წარმოგვიდგენს სხვადასხვა ბრუნვის ფორმაში, ხოლო 103 წლის არეთა ფარჯველიანთან დიალოგში მხოლოდ მეორეული (**მგდა**, **მგდე**, **მგდ**) მონაცემები დადასტურდა, ამასთანავე **მგდა** და **მგდე** ფორმათა გარდამავალი **მგდა** საფეხური სხვაგან ჯერ არ შეგვხვდრია. გარდა ამისა, აქვე უნდა დაისვას **მგდა** / **მგდე**, ერთი მხრივ, და **მგდ**, მეორე მხრივ, ვარიანტთა მიმართების საკითხი ადამიანთა და არაადამიანთა კლასთან, ანუ **ვინ** და **რა** ჯგუფის სახელებთან, რაზედაც სპეციალისტებს ჯერ-ჯერობით ყურადღება არ გაუთმავილებიათ.

რაშია საქმე? ორივე უხუცესი თითქმის ერთი და იმავე ასაკისაა, მაგრამ, როგორც ჩანს, აქ საქმეს წყვეტს ექსტრალინგვისტური (გენდერული) პრობლემა: ქალბატონი უფრო ინარჩუნებს არქაულ მეტყველებას, რადგანაც მას მაინცდამაინც დიდი კონტაქტები არა აქვს გარე სამყაროსთან, სხვა ენებთან თუ დიალექტებთან, იმ დროს, როდესაც მამაკაცები, ძალზე მსცოვანიც კი, სწორედ მათთან არიან ინტეგრირებულ-ინტერფერენცირებულნი. საქვეყნოდ აღიარებული უნივერსალია შესანიშნავად დადასტურა კოდორის (**resp.** დალის) ხეობის მოსახლეობამაც.

დანარჩენ ლინგვისტურსა თუ ექსტრალინგვისტურ ფაქტორებს შეეხებით სხვა დროს, როცა კოდორელთა მეტყველება მთლიანად გვექნება დაფიქსირებული ვიდეო-აუდიო აპარატურითა თუ ექსპერიმენტული ფონეტიკის ტექნიკით. ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით გვჭირდება ბალსქვემო სვანეთიდან საუკუნუნახევრის წინ კოდორის ხეობაში ჩასახლებულთა მემკვიდრეების მეტყველების გამოწვლილვით შესწავლისას, რადგანაც ისინი უკვე კარგა ხანია წარმოთქვამენ გრძელ

ხმოვნებს ბალსზემოელ მეზობლებთან უშუალო თანაცხოვრების გამო. აქვე უნდა გავიხსენოთ 1938 წლის ზაფხულში, სვანური ფონეტიკის შესწავლისას, გაკეთებული ფრიად საყურადღებო დასკვნა პროფ. სერგი ყდენტისა: ზოგჯერ ქართულის სუსტად მცოდნე სვანი ქართულ ხმოვნებს ისე აგრძელებს, როგორც ეს სვანურისათვის არის დამახასიათებელი: „არა, კაცო! ჩვენ გვინდა; რაც გინდოდა; ჩვენ ფულს ვერ მივცემთ; მერე ილოცავდნენ ლადაბარში; ჩვენ გვამქვს; მართო ის არა; ქალი; აქვს; ფეხს...“ თუ რა თავისებური სახე მიიღო ქართულმა მეტყველებამ სვანურის ენობრივ სინამდივლეში, მეტად საინტერესო საკითხს წარმოადგენს და სპეციალურ კვლევას მოითხოვს.

ელისაბედ გაზდელიანი

კოდორის ხეობის ზოგი ტოპონიმის სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი

ძველი მისიმიანთი, რომელიც ისტორიკოსების ვარაუდით, მოიცავს დღევანდელ დალის ხეობას, განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონე სამხედრო-სტრატეგიულ ობიექტს წარმოადგენდა. უღელტეხილებზე გადადიოდა გზები ზემო სვანეთსა და ყარაჩაი-ბალყარეთში. ივარაუდება, რომ IV-VII საუკუნეებში კოდორის ხეობა იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გზა ბიზანტიასა და შუა აზიას შორის.

დალის ხეობის მოსახლეობა დროდადრო იცვლებოდა სხვადასხვა მიზეზების გამო; ადრეული საუკუნეებიდან XV-XVII საუკუნემდე დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ ქართველური ტომები, ხოლო მოგვიანებით დამკვიდრდნენ აფხაზები (ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, თ. მიბჩუანი, თ. გვანცულაძე...). მუჰაჯირობის შემდეგ იქ დასახლდნენ: ბერძენები, სომხები, რუსები. კოდორის ხეობის ზემო ნაწილში თავის ისტორიულ საცხოვრის კვლავ დაუბრუნდნენ სვანები.

გამოკვლევები ცხადყოფენ, რომ სვანური ტოპონიმები ქრონო-

ლოგიურად სხვადასხვა დროის კუთვნილებაა, ზოგი მათგანი ძველია, ზოგი კი — შედარებით ახალი (**ბომბი ნაძყირ ნაკ** — „ბომბის დანაცემი ვაკე“; **თუეთნე ბუტკა** - „თეთრი ჯიხური“; **ლაშხრე ნადაუშუ** — „ლაშხელების დანალუბავი“).

კოდორის ხეობაში ჩვენი ყურადღება მიიქცია შემდეგმა ტოპონიმებმა:

1. **ა-ჭაფარ-ა** — საზაფხულო საძოვარი, მთა ქლუხორის მახლობლად. შდრ. სვან. **ჭაფურ** ბზ., **ჭაფორ** უშგ., **ჭაფორ** ქს. — „ფამფარა“ (სამყურა ბალახი). ერთმა გენწვიშელმა მთქმელმა ჩაგვაწერინა **ჭაჭაფერ** ფორმა (**ჭაფორ** — **სემი ლგშტიმ ბალახ ლი, ლახუს გარ ხონალ ი კუმაშს მაშენამ ალგჟარი** — ჭაფორი სამყურა ბალახია, მხოლოდ მთაში იცის და საქონელს ყველაზე მეტად ასუქებს (არს. ონიანი), რომელშიც, როგორც ჩანს, მეორეული **ე** იწვევს წინამავალი ხმოვნის უმლაუტს (შდრ. ლაშხური და ლენტეხური მონაცემები): **ჭაფორ + ი > ჭაფორ > ჭაფურ > ჭაფერ > ჭაჭაფერ**. საანალიზო ტოპონიმში ბალახის სვანური სახელი გაფორმდა აფხაზურად (**ა-ჭაფარ-ა**);

2. **ბეძგგერ || ბეძგგურ** — სოფელი ჩხალთის მახლობლად. **ბეძგ-ნ-იერ** სახნავ-სათიბის სახელწოდებაა ლენჯერში (თ. მიბჩუანი). **ბაძგ-არ** -(ლენხ., აჭარ., გურ. ...) — შქერის მსგავსი... ეკლიანი ხე (ა. ლლონტი). **ბუძგ-ჟირ / ბუძგ-ურ** სვანურში წაბლის ნაყოფის გარეთა ეკალია.

3. **უთურ / უთურ** — ქედი, უღელტეხილი, საიდანაც გადადიოდა გზა ჩუბხევიდან აფხაზეთის მთებში. გამოიყოფა უქონლობის **უ-** პრეფიქსი და ფუძე **თურ** ხს., ლენტ., **თურ** ლშხ. — „ორთქლი, ოზივარი...“ **უთურ / უთურ** „უორთქლო, უნისლო უღელტეხილს“ უნდა ნიშნავდეს.

4. **ლატლხიატ ლატატრ** — „საზაფხულო საძოვარი აჭაფარაში“. **ღეხ** — „მთის მცენარეა, იჭმევა უმად“. ბზ. **ღეჰ**, ბქ. **ღეჰი**, ლშხ. **ღეი/ღ**, ლენტ. **ღე** — „ღუცი“, შდრ. კოდორის ხეობის **ღეხი > ღხი** ფორმა, სადაც **ე** შეკუმშულია სვანურში. ხშირია **ჰ>ხ** სხვა მასალაშიც. სინტაგმაში **ლატლხიატ ღარ ლა-** დანიშნულების აღმნიშვნელი პრეფიქსია, ხოლო **-ატ < ა-იშ** — ნათ. ბრ. ნიშანი. **ლატრ** — 1. ღარი, 2. ხევი, ხეობა; ე. ი. **ლატ-ღხ-ი-ატ ლატრ** — „სადუცე (სადუცის) ხევი“.

5. **ხურატაოშუ ვარკ** ზემო სვანეთიდან კოდორის ხეობაში გადასასვლელ ერთ-ერთ უღელტეხილს ეწოდება. **ლათას ლეჟაუ**

ჩიატგ მუშუნი იზგე ხუარატიშ ვარტეისგა (სვან. ქრესტ., გვ. 88) — „ლათას ზემოთ ყველგან სვანი ცხოვრობს ხუარაშის უღელტეხილამდე“.

გფიქრობთ, **ხუარ** ფუძე უკავშირდება სვანურ ლექსემას **მუ'უჭუწარი** ბზ., **მ'უჭუწარი** ლშზ., **ჭუატი** ბქ. — „ასკილი“; ე. ი. **ხუარატი ვარტ** „ასკილიან უღელტეხილს“ უნდა ნიშნავდეს.

6. **საკენ** — სოფელი ომარიშალის მახლობლად. **საკნი ტუიბ** — „საკენის ხევი, ხეობა“. **საკენ ლი ხონა მინდორ, ლარე; ეჩეჩუ ანდრი ჭალატი საკნარა / საკნგრა** — „საკენი არის კარგი მინდორი, სათიბი; იქ მოდის მდინარე საკნარა“. **-რა** -სუფიქსი ხშირად გვხვდება სვანურში როგორც ჰიდრონიმებში, ისე ადგილის სახელწოდებებში.

საანალიზო ტოპონიმში გამოიყოფა **სა-** -თავსართი (შდრ. **სა-გე-ულ** — ადგილის სახელწოდება ლაშხეთში; **სა-გერგ-ილ** — ხიდი ჭუბერის გადასახვევთან), ხოლო **-კენ** უნდა იყოს ფუძე, შდრ. ბზ., ქს. **კუენ-**, ლზმ. **კენ**, ლშზ. **რკუენ** — „კვერნა“, მაშასადამე, **საკენ** „საკვერნე ადგილს“ უნდა ნიშნავდეს.

რ უ ს უ დ ა ნ ი ო ს ე ლ ი ა ნ ი

კოდორის (resp. დალის) ხეობის ეთნოლინგვისტური ხასიათის კომენტარები

დალის ხეობიდან ქვემო ქართლში იძულებით გადაადგილებულ მოსახლეობაში ჩაწერილი ტექსტები (მეტყველების ნიმუშები) ფრიად მნიშვნელოვანია არა მარტო ცალსახად ლინგვისტური, არამედ ეთნოლინგვისტური თვალსაზრისითაც. ამ მასალებში დაცულია საინტერესო მონაცემები დალის სვანეთის მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის, წეს-ჩვეულებებისა და მათი ურთიერთობის შესახებ მეზობელ კუთხეებთან. უაღრესად მდიდარი მასალიდან ყურადღებას შევაჩერებთ ზოგიერთ ასპექტზე.

დალის ხეობისა და ზოგადად აფხაზეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხი დიდი ხანია მეცნიერ-მკვლევართა ინტერესის საგანს წარმოადგენს. დამკვიდრებული თვალსაზრისით, აქ ოდიტანვე მოსახლეობდნენ ქართველური ტომები, მათ შორის სვანები. საინტერესოა, რომ ამ მოვლენის ხსოვნა კარგად არის შემონახული დღევანდელი მოსახლეობის ისტორიულ მეხსიერებაში, რასაც შესაბამისი ტოპონიმებიც ადასტურებენ. მთხრობელთა თქმით, „დალი ოდიტანვე სვანების სამოსახლო ყოფილა, ამიტომაც მას სვანური სახელი **დატლიატი ტუიბ** — დალის ხეობა ჰქვია“. მოსახლეობა სამჯერ ყოფილა ამოწყვეტილი, თუმცა იქ ისევ სახლდებოდნენ ზემო სვანეთიდან გადასული სვანები სწორედ იმიტომ, რომ თავის მკვიდრ სამოსახლოდ მიაჩნდათ:

ერთი შეხედვით ეს უმნიშვნელო ფაქტი სინამდვილეში მეტად მნიშვნელოვანია — ჩანს, რომ მოსახლეობის ეთნოფსიქოლოგიაში მკვიდრად არის გამჭდარი აფხაზეთის, როგორც მშობლიური, ოდითგანვე საკუთარი კუთხის აღქმა და გააზრება, რასაც საუკუნეები სჭირდება, მოკლე დროში ასეთი ცნობიერების ჩამოყალიბება შეუძლებელია:

შუანხან ლალზიგლდ ეჯლა ესღერდა მზგ დალთე, ერე დალ ერ ლი შუანრეშ, ლი ნაშუან ი ჯახეა იჟანლო ხეჟხან ალას დალიან ტუიბ — შუანრე ნაჟახუ — „სვანეთიდან საცხოვრებლად იმიტომ მიდიოდა ყველა დალის ხეობაში („დალ-ს-კენ“), რომ დალის ხეობა („დალი რომ“) არის სვანების, არის ნასვანარი და სახელიც უძველესი დროიდან ერქვა ამას დალის ხეობა — სვანების დარქმეული („ნარქმევი“)“.

არანაკლებ საინტერესოა ხეობის სახელწოდება „დალ“. დალი სვანური მითოლოგიის ერთ-ერთი უმთავრესი ფიგურაა, ნადირობის ქალღმერთი, ნადირთა და მონადირეთა მფარველი. ხალხის წარმოდგენით დალი ულამაზესი ოქროსთმიანი ქალია (**დატლ**, აქედან **დატლად** — თოჯინა), რომელიც კლდეში, გამოქვაბულში, ცხოვრობს. იგი მონადირეებისაგან ირჩევს ყველაზე ძლიერსა თუ გამოჩეულს და საყვარლად გაიხდის, ღალატის შემთხვევაში კი ღუპავს მას.

დალის ასეთი გააზრება გვხვდება ზემო და ქვემო სვანეთში; ამ მონაცემებით სრული ანალოგია დასტურდება კოდორის ხეობაშიც, თუმცა აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ, წინამდებარე მასალის მიხედვით, დალის ხეობაში თითქმის ბოლომდე ჩანს შემორჩენილი ქალღმერთთან დაკავშირებული რწმენა მისი ურთიერთობისა მონადირეებთან.

ტექსტებში საინტერესო მასალაა წარმოდგენილი დალის ხეობის ტოპონიმიკასთან დაკავშირებით. ცნობილია, რომ გეოგრაფიულ სახელთა ცვლილებას დიდი დრო სჭირდება და მისი ძირითადი ნაწილი თითქმის უცვლელად ინახება ხოლმე. მიუხედავად მცხოვრებ ეთნოსთა ცვალებადობისა, ახალმოსული ხალხი, ძირითადად, ინახავს მისი წინამორბედისგან ამა თუ იმ ადგილისთვის შერქმეულ სახელებს.

დალის ხეობის ტოპონიმებიდან მასალაში დაფიქსირებულია **ომარიშალი, ნატიშისუ, ობურღუნ, აჭაფარა, გუანდრა...** ამ ტოპონიმების ძირითადი ნაწილი, თვალნათლივ ჩანს, რომ სვანურია.

საინტერესოა ომარიშალის სახელწოდება, რომლითაც მას მონიხსენიებენ ადგილობრივი მცხოვრებლები:

მალცუნესგა ეჯლა ხაძუნა, ერე საკნგრა ი გუანდრგლა იტყუბაღს ი ერი ნესგა ლი ალ სოფელ — „იალცუნესგა“ იმიტომ ჰქვია, რომ საკნარა და გვანდრალა უერთდებიან ერთმანეთს („ტყუბ-დებიან“) და იმათ შორისაა („შუა არის“) ეს სოფელი“.

დალის ხეობიდან იძულებით გადაადგილებულ მოსახლეობაში ჩაწერილი ტექსტებიდან კარგად ჩანს მათი წეს-ჩვეულებების ერთიანობა დანარჩენ სვანეთთან. თუ დავაკვირდებით მათ მეტყველებას, სპეციფიკური სახის (სამეურნეო, რელიგიური, ხალხური სამართლის და ა. შ.) ტერმინოლოგიას, აღმოჩნდება, რომ ისინი, ძირითადად, განუყოფელი არიან ზემო და ქვემო სვანეთის მოსახლეობისაგან, თუმცა მეტი სიახლოვე ზემო სვანეთთან შეინიშნება.

ერთიანი ტრადიციისა და წეს-ჩვეულებების არსებობა დალის ხეობასა და დანარჩენ სვანეთში კარგად ჩანს: სამგლოვიარო, სამონადირეო, სადღესასწაულო, ხალხური სამართლისა და სხვ. ჩვეულებებში. ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ ძირითად ასპექტებზე:

ისევე, როგორც ზემო სვანეთში, დალის ხეობაშიც სცოდნიათ დაკრძალვის დღეს **ქაბაბ**ის გამოცხობა. ეს არის პური, რომელიც იმდენი ცალი ცხვებოდა, რამდენი მიმსვლელიც იყო ქელეხში.

ლაშდღულ ლადელ ქაბაბ ხეკუეს ათხუიან ჩის მარემი ქუნ-ჟი — „გასვენების დღეს ქაბაბი უნდა შეხვედროდა ყველას („კაცის სულზე“).

ქაბაბი იყო დიდი ზომის მრგვალი პური, რომელსაც გვერდებზე უკეთებოდა ორნამენტი, მაგრამ რანაირი იყო ეს ორნამენტი და რას გამოსახავდა, მთხრობლებს არ ახსოვთ, ზოგიერთი მათგანის თქმით ეს შეიძლებოდა ყოფილიყო ჯვარი...¹ სულხან-საბას განმარტებით, ქაბაბი საუკეთესო ფქვილის „ერთგვარი ნამცხვარია“. საქართველოს სხვა კუთხეებში ასეთი სახელწოდების პური არ გვხვდება (თანამედროვე ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით).

რაც შეეხება „დალის სვანეთის“ ზემოაღნიშნულ ტექსტებში დაფიქსირებულ საბრძოლო-საომარ ტრადიციებს, იკვეთება მსგავსება არა მარტო დანარჩენ სვანეთთან, არამედ მთლიანად საქართველოს მთიანეთთან.

ეს პირველ რიგში გამოიხატება ბრძოლაში აუცილებელ, ურთიერთდამოკიდებულების რაინდულ ნორმებში, რაც საერთო იყო მთელი კავკასიისათვის. კოდორული მეტყველების ამსახველ ტექსტებში ამის ერთ-ერთი საუკეთესო მაგალითია დაფიქსირებული, როგორ ეფიცებიან მტრები ერთმანეთს ძმებად, მასპინძელი მოსაკლავად გამეტებული ძმობილის სისხლს სახლში არ დაღვრის, მას გარეთ გაიყვანს და ისევ მოძმეებს ჩააბარებს. ასეთი ურთიერთობის ნათელი მაგალითია, აგრეთვე, კოდორულ მთქმელთა ტექსტებში დამოწმებული ინფორმაცია — როგორ წერენ ჩრდილო კავკასიელები ლექსს და როგორ გადასცემენ თაობებს ერთ-ერთ სვანი მეომრის შესახებ.

აღნიშნული ტექსტების საფუძველზე კარგად იკვეთება ერთი უძველესი პლასტი მთის მოსახლეობის ყოფისა, რასაც „მეკობრეობა“, ანუ სვანურად **„ლაღეშგალთე ლიზი“** („წასართმევად სვლა“) ეწოდება. ეს ადათი გულისხმობდა ჩრდილო კავკასიაში გადასვლას და

¹ ხათუნა იოსელიანი, სტუმარმასპინძლობის ტრადიცია სვანეთში, თბ., 2005, გვ. 149.

იქიდან საქონლის ჯოგის წამოსხმას. დალის ხეობელი მთხრობელის მიერ სრულიად სამართლიანად არის მოვლენა შეფასებული:

ჯუინაღდ შუანისგა ი დალისგა ხანაქუნანს საჟთე ლიზი ქი-ლიმგენოლ ლადეშგიითე. აღის ლიქუთერ დემე ხანუნა, მეგჟე ლიმატრჟ ლემარ სანჯირო. აღი ლეშგუთირდ ერქას დემეგ ხანუნანს — „ძველად სვანეთში და დალის ხეობაში („დალში“) სჩვეოდათ ჩრდილო კავკასიაში („სავეთ-ს-კენ“) წასვლა საქონლის („სულდგმულის“) წასართმევად. ამას ქურდობა არ ერქვა („რქმეგია“), დიდი („გამძლე“) მოხერხება ყოფილა საჭირო. ეს სირცხვილად მაშინ არ ითვლებოდა“.

ეს არ იყო ყაჩაღობა, იქ წასვლა და საქონლის გადმოყვანა ვაჟკაცობას ნიშნავდა: **„ლაღეშგიითე** მხოლოდ რჩეული ვაჟკაცები დადიოდნენ“, რაც ტრადიციულად საქართველოს მთისთვის იყო დამახასიათებელი.

ჩვენი თვალსაზრისით, სიტყვები **მე-გობ-არ-ი > მე-კობ-არ-ი > მე-კობ-რ-ე** ერთი და იმავე ფუძიდანაა წამომდგარი, რაც კავშირს, ერთად ყოფნას ნიშნავდა (მდრ. ხევს. **მე-კობ-არ-ი**); ამას კარგად ადასტურებს სვანური მასალაც **„კობატრ“** — ლილები, ანუ ერთმანეთთან შეკვრა.

ამდენად, ის უძველესი პლასტი, როცა ჩრდილოკავკასიაში საქონლის წასართმევად წასვლა ვაჟკაცობას ნიშნავდა, მთელ საქართველოს მთიანეთსა და დალის ხეობაშიც დასტურდება.

კოდორელ მცხოვრებთა ყოფაში, საანალიზო ტექსტების მიხედვით, ასევე დადასტურდა გარკვეული განსხვავება დანარჩენ სვანეთთან მიმართებაში, რაც ცხადია, მეგრელებთან და აფხაზებთან ახლო მეზობლობით არის გამოწვეული. ეს განსხვავება ძირითადად, სამეურნეო ყოფასთან დაკავშირებით შეიმჩნევა.

ამრიგად, კოდორის (*resp.* დალის) ხეობიდან იძულებით გადაადგილებულ პირებთან ჩაწერილი მასალა ფასდაუდებელია ეთნოლინგვისტური და ეთნოგრაფიული თვალსაზრისითაც.

ქ ე თ ე ვ ა ნ მ ა რ გ ი ა ნ ი

ფუძედრეკად ზმნათა მასდარის წარმოება კოდორისა და ენგურის ხეობების მცხოვრებთა მეტყველებაში

ქართველურ ენათა ზმნას, როგორც მრავალპირიანს და მდიდარს ფორმებით, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს გვარის კატეგორიის დადგენისათვის საზოგადოდ და კერძოდ აქტივ-პასივის ურთიერთობის გარკვევისათვის (ა. შანიძე).

ამჯერად ყურადღებას გავამახვილებთ სვანური ზმნის მასდარში გამოვლენილ აქტივ-პასივის ფორმებზე, რომლებიც სპეციალურ ლიტერატურაში სათანადოდ არ არის შესწავლილი.

თანამედროვე ქართულში გვარის მიხედვით, როგორც ცნობილია, განსხვავებულია მხოლოდ რამდენიმე ზმნის მასდარი. თითქმის იგივე ვითარებაა ძველ ქართულში:

განრინება (განგარინე) — განრომა (განგერი)

დადგინება (დავადგინე) — დადგრომა (დავადგერ)

არქაული ენობრივი ფორმებით უაღრესად მდიდარ სვანურ ენაში აღნიშნული საკითხის სათანადოდ შეუსწავლელობაზე საგანგებოდ მსჯელობს ი. ჩანტლაძე ქართველოლოგთა სამაგიდო წიგნის — ვ. თოფურისა და მ. ქალდანის „სვანური ლექსიკონის“ წინასიტყვაობაში: „პრაქტიკულმა საქმიანობამ ისეთი საკითხებისთვისაც მიგვაქცევინა ყურადღება, რაც თეორიული მუშაობის დროს შესაძლოა არ წამოწეულიყო წინა პლანზე — ზოგი მათგანის შესახებ არც სპეციალურ ლიტერატურაშია მსჯელობა. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ მხოლოდ ერთ მაგალითს. ცნობილია, რომ ფუძედრეკად ზმნებს სვანურში ახასიათებთ ძირისეული ხმოვნის აბლაუტი, რითაც გარჩეულია მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ფორმები. სალექსიკონო მასალაზე (განსაკუთრებით მასდარისეულ მონაცემებზე) დაკვირვებამ ცხადყო, რომ თანდათანობით ისპობა ეს დაპირისპირება თანამედროვე ცოცხალ მეტყველებებში, მეტწილად ქვემო სვანურში — ალბათ ქართულ ენასთან მჭიდრო კონტაქტის გამო“.

მასალას საგანგებოდ ვკრებდით სვანურ მორფემულ ლექსიკონზე მუშაობისა და კოდორის ხეობის ინტერფერენციული მეტყველე-

ბის ჩაწერა-შესწავლის დროს; გამოვლინდა ათეულობით ფორმა, სადაც მკაფიოდაა გამოჩენილი აქტივისა და პასივის სემანტიკა:

მოქმედებითი	ვნებითი
ლი-ბჭკუ-ე (ბიჭკუე ევა ეჩას) — ლი-ბეჭკუ (ბეჭკუნი ევა) „გასკდომა“	
ლი-ხბ-ე (ხიბე „ — „) — ლი-ხებ (ხეპნი ევა) „დანარცხება“	
ლი-ცლ-ე (ცილე „ — „) — ლი-ცელ (ცელნი ევა) „გახევა“	
ლი-გლ-ე (გილე „ — „) — ლი-გელ (გელნი ევა) „გაბობა“	
ლი-ბთქ-ე (ბითქე „ — „) — ლი-ბეთქ (ბეთქნი ევა) „გასკდომა“	
ლი-ყუჩრ-ე (ყუჩრე „ — „) — ლი-ყუჩრ (ყუჩრნი ევა) „ტეხა, ტყდომა“.	

ყურადღება მიიქცია **-წლ** სუფიქსიანმა მასდარებმა, რომელთაც აქვთ აშკარად გამოხატული პასიური შინაარსი შესაბამის უსუფიქსო ფორმებთან მიმართებით, რომელნიც აქტიური სემანტიკის მატარებელია:

მოქმედებითი	ვნებითი
ლი-მბან-ი (ამბანნი ევა ეჩას) — ლი-მბან-წლ (იმბანწლ ევა) „დაფიცება“	
ლი-ყუნ-ე (აყუნე „ — „) — ლი-ყუნ-წლ (იყუნწლ ევა) „დაწვენა, დაწოლა“	
ლი-ჩრჟ-ე (აჩრჟე „ — „) — ლი-ჩრჟ-წლ (იჩრჟწლ ევა) „გასიძება“	
ლი-ლჭ-ე (ილჭე „ — „) — ლი-ლჭ-წლ (ილჭწლ ევა) „დატირება“.	

-აძლ სუფიქსი სვანურ საწყისებსა და ზმნებში პოლისემანტური ფუნქციის მქონეა, ყველაზე ხშირად ის ძველი ქართულის **-ნ / -ენ** ფორმანტა ეკვივალენტურია და პირდაპირი ობიექტის სიმრავლეს გამოხატავს მასდარებში:

ლი-ნყ-ე — „გამოცხობა (ერთისა)“ — ლი-ნყ-აძლ-ი — გამოცხობა (ბევრისა)“.

საყურადღებოა სვანურში მრავალფუნქციური **-წლ** ფორმანტიანი მასდარების პასიური სემანტიკა (შდრ. **ლი-წუილ-წლ** „გათხოვება“).

კოდორის ხეობის ინტერფერენციული სვანური მეტყველების მასალის სრულად მოპოვებისა და გაანალიზების, ზემოსვანურ დიალექტებთან შედარება-შეპირისპირებითი შესწავლის შემდგომ შესაძლებელი გახდება სრულყოფილი და სათანადო დასკვნების გაკეთება,

ამჯერად კი შეიძლება ითქვას, რომ სვანური ენის მასდარში გვარის კატეგორია გარჩეულია გაცილებით უფრო მკვეთრად და მკაფიოდ, ვიდრე ეს თანამედროვე ქართულში, ზანურში ან ძველ ქართულშია.

მოქმედებითი გვარის საწყისი **ლი-ე** კონფიქსით, ვნებითი კი — ოდენ **ლი** პრეფიქსით (**ლი-ცლ-ე — ლი-ცელ**) იწარმოება, თუმცა ისტორიულად ორივე შემთხვევაში უნდა გვქონოდა **-ე** სუფიქსი (შდრ. ლენტეხური დიალექტის ურედუქციო მონაცემები).

საკითხის სიღრმისეულად და სრულყოფილად შესასწავლად, ვფიქრობთ, აუცილებელია აქცენტის გაკეთება სემანტიკურ ასპექტზე და კვლევაში მისი სათანადოდ გათვალისწინება.

ქ ე თ ე ვ ა ნ მ ა რ გ ი ა ნ ი - ს უ ბ ა რ ი

ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორია კოდორის ხეობის სვანურში და მისი მიმართება ზემოსვანურ დიალექტებთან თუ ძველი ქართულის მონაცემებთან

„ქართველური ზმნის მექანიზმი საერთოდ რთულია, მაგრამ სვანურისა — განსაკუთრებით“ — აღნიშნავდა ვ. თოფურია. ამ სიტუტულის ერთ-ერთი საფუძველი ენაში ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის არსებობაა, რაც გულისხმობს მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ფორმაში მეორე პირის გათვალისწინებასაც (ინკლუზივი) ან მის გამორიცხვას (ექსკლუზივი).

სვანურში ინკლუზივ-ექსკლუზივი მორფოლოგიური კატეგორიაა, რომელიც აისახება არა მარტო ზმნაში, არამედ კუთვნილებით ნაცვალსახელებშიც. ზემოსვანურში ინკლუზივ-ექსკლუზივის მიხედვით დაპირისპირებას ადგილი აქვს როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური პირის ფორმებში, ხოლო ქვემოსვანურში მარტოდენ სუბიექტური წყობის ზმნებში.

სუბიექტის ინკლუზივის (Si) გამოსახატავად სვანურ ზმნაში გამოიყენება **ლ- (ლგ-, ლუ-)** — **-დ** აფიქსები (**ლ-აძუში-დ** „ვწვავთ მეჩვენ + შენითქვენ“, **ლგ-დგე-დ** „ვაქრობთ“ Si: **ლუ-ნურე-დ** „ვან-

გრეგო“ Si).

სუბიექტის ექსკლუზივი (Se) მხოლოდითი რიცხვის ფორმისაგან მხოლოდ მრავლობითის -დ სუფიქსით განსხვავდება, რადგანაც პირველი პირის მორფემა (ხუ- პრეფიქსი — ხმოვნით დაწყებულ ფუძეებთან, -უ- ინფიქსი თანხმოვნით დაწყებულ ფუძეებთან) საერთოა ორივე რიცხვისათვის (ხუ-ა[Ⓜ]შხი-დ „ვწვავთ“ Se, დ-უ-იგე-დ „ვაქრობთ“ Se).

ობიექტური პირის ინკლუზივის (Oi) თანამედროვე ზემოსვანურში გუ-(გუ-) პრეფიქსი გამოხატავს (გუ-ა[Ⓜ]შხი „გვწვავს“, გუ-ტხე „გვაბრუნებს“ Oi), ხოლო ექსკლუზივის — ნ-ჩგ- (ნ-ა[Ⓜ]შხი „გვწვავს“, ნგ-ტხე „გვაბრუნებს“ Oe).

ენათმეცნიერთა უმრავლესობის თვალსაზრისით (ა. შანიძე, ვ. დეეტერსი, ვ. თოფურია, კ. დონდუა, თ. გამყრელიძე, ზ. სარჯველაძე, თ. მეტრეველი, ა. ონიანი...), ობიექტური პირის ფორმებში ინკლუზივ-ექსკლუზივის მიხედვით ოპოზიციას ისტორიულად, ზემოსვანურის მსგავსად, ქვემოსვანურ დიალექტებშიც უნდა ჰქონოდა ადგილი, რაც გარკვეულ საფეხურამდე ყველა ქართველური ენისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. ეს არის არქაიზმი, რომლის ნაშთებმა ძველ სალიტერატურო ქართულამდე მოაღწია.

განსხვავებული მოსაზრება აქვს არნ. ჩიქობავს. ის არ ეთანხმება იმათ, ვინც „სწორედ სვანურზე დაყრდნობით იძლეოდა ძვ. ქართული ფორმის განმარტებას: გუ-||მ- პრეფიქსთა გამოყენება ინკლუზივ-ექსკლუზივის გამოვლენაა“. მისი აზრით, „სვანურში გუ-ს ამ ფუნქციით აღჭურვა უნდა დაწყებულიყო დიალექტთა თუ ენათა შერევის შედეგად, როცა ერთმანეთის გვერდით აღმოჩნდა გუ-||ნ- პრეფიქსები; მათი სიმბიოზის პროცესში გუ-||ნ- ფუნქციითა გამოიჯენა მივიღეთ, სადაც გუ- კილოს ხვედრი წონა ვაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ნ-სი (ნ- ფენის მატარებელნი კი ზემო სვანეთის თემებში არიან წარმოდგენილი); ძველ ქართულში გუ- პრეფიქსი არც მრავლობითის ნიშანი იყო (გან-გუ-ახლ-ნ-ა) და არც მისი ინკლუზიურობის მაჩვენებელი“. თავად ზემოსვანურში, კერძოდ, უშგულურ კილოკავში, გუ-||ნ- პრეფიქსთა ხმარებაში დადასტურებულ რყევას (მა[Ⓜ]ჟ ჩეჟუეს, ეჟა გუ[Ⓜ]ჟყრ — „რაც გასურდეს, ის დავგმართე...“), ვ. თოფურია ლაშხურის გავლენას მიაწერს, არნ. ჩიქო-

ბავას კი ეს მაგალითები ძველი ქართულის **გადმოკვთარგმნე ჩუენ** რიგისად მიაჩნია, რაც **გუ-** პრეფიქსის ზოგადი მნიშვნელობით გამოყენებას მოწმობს და არა აღრევას. სადაც **გუ-||ნ-** პრეფიქსიან ფორმათა გამოიჯენა არ ხერხდება, „იქ სწორედ ძველი ვითარებაა დაცული“.

დ. მელიქიშვილის აზრით, ზმნაში ინკლუზივ-ექსკლუზივის ჩასახვის პერიოდი უნდა ემთხვეოდეს საერთოქართველური ფუძეების განვითარების იმ საფეხურს, როდესაც ხდება სვანურის გამოყოფა. დიფერენციაციის შემდეგ სვანურში ეს კატეგორია თანდათან გაძლიერდა, მეგრულში კვალიც არ ჩანს მისი არსებობისა, ქართულში კი შესუსტდა და თანდათან გაქრა.

როგორია ამ მხრივ თანამედროვე სურათი კოდორის (resp. დალის) ხეობაში მცხოვრებ სვანთა დღემდე თითქმის შეუსწავლელ მეტყველებაში? ხომ არ შესუსტდა ეს ფენომენი სვანეთიდან შედარებით იზოლირებულად მცხოვრებთა მეტყველებაში, განსაკუთრებით ისეთ პირობებში, როცა მიმდინარეობს „რთული დიალექტოლოგიური სურათის გამარტივება (მ. ქალდანი)“?

ჩვენს ხელთ არსებული მასალის კვლევის შედეგად აღმოჩნდა:

1. ინკლუზივ-ექსკლუზივი კოდორის ხეობაში მცხოვრებ სვანთა მეტყველებაში საკმაოდ კარგად არის დაცული როგორც კუთვნილებით ნაცვალსახელებში, ისე ობიექტური წყობის ზმნებში, თუმცა დღეისთვის შესწავლილი ტექსტების საფუძველზე მაინც შევნიშნავთ, რომ სისუსტე გარკვეულწილად მართლაც „შეჰპარვია“ აღნიშნულ კატეგორიას:

მიშგუ მუ გუინგრინადა სგიმა[Ⓜ]რთე — „მამაჩემს მივყავდით (მე და ისინი) მუავე წყლებზე“ (თამარ გვარამიანი, 23 წლისა);

ლტოლჟილა[Ⓜ]რ ტიშს, ნიშგუჟეა სოფელს, აშირ გუაჟა — „ლტოლვილები ტიშში, ჩვენს სოფელში, ასი გვყავს“ (მადონა კვანჭიანი, 34 წლისა);

ხონჟრა[Ⓜ]ლს ჩის ხონა ლარდა გუადდა — „ბავშვები ყველანი ვმხიარულობდით (პატარებს ყველას კარგი სამყოფი გვქონდა)“ (ლიანა დაღვანი, 73 წლისა);

ეჟი ლადედ ლუარსაბ ანვად ნიშგუშთე ი ნა[Ⓜ] გუაჟჟე — იმ დღეს ლუარსაბი მოვიდა ჩვენთან და (ჩვენ) გვითხრა (ეჟა კვანჭიანი,

32 წლისა);

ეჭუმე მამ გუინალდა ეჩქა მარხუატილ — „იმდენი არ ვიცოდით მაშინ მარხვები“ (როინა დევდარიანი, 29 წლისა);

ყველა საანალიზო ზმნაში, კონტექსტის სემანტიკიდან გამომდინარე, მთქმელს ჩადებული აქვს ექსკლუზიური შინაარსი, მაგრამ იყენებს ინკლუზიურ ფორმებს.

2. ამრიგად, ენგურის ხეობაში მცხოვრები სვანების მეტყველებიდან განსხვავებით (გარდა უმგულურისა), სადაც ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმები დღემდე მკაცრად გამიჯნულია როგორც ზმნაში, ასევე ნაცვალსახელში, კოდორელ სვანთა მეტყველებაში საანალიზო კატეგორია შესუსტებული ჩანს; საილუსტრაციო მასალის მიხედვით, ჯერ-ჯერობით ეს ეხება მხოლოდ ზმნას; ნაცვალსახელებში მსგავსი რამ არ დაგვიდასტურებია.

3. ეს ეხება მხოლოდ სუბიექტური წყობის ინკლუზივს; ანომალიის შემთხვევაში სწორედ **Oi (გუ-)** იკავებს **Si-ს (ნ-)** ადგილს, პირიქით კი — არასოდეს (მსგავსი ვითარებაა ძველ ქართულშიც). შესაძლოა, ამ პროცესის ხელშემწყობი ფაქტორი ქართულთან ანალოგია იყოს (**გვ- O₁** ქართულ და **გუ- Oi** სვანურ პრეფიქსთა მატერიალური მსგავსება).

4. ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით არც ერთხელ არ დადასტურდა **ლ-** (Si) / **ხუ-** (Se) პრეფიქსთა ჩანაცვლების შემთხვევა; ვფიქრობთ, არც იყო მოსალოდნელი, რადგანაც სუბიექტური წყობის ინკლუზივ-ექსკლუზიურ ფორმებს შესატყვისი ნაცვალსახელები არ მოეპოვება (მდრ. ობიექტური წყობის **გუიშგუეი**, რომელიც **გუ-** პრეფიქსს მიემართება, ხოლო **ნიშგუეი** — **ნ-** პრეფიქსს). **ხუიშგუეი** ან **ლიშგუეი** სვანურში არც დღეს არსებობს და ვერც ამ ენის განვითარების რომელიმე ეტაპზე აღვადგენთ. საგულისხმოა, რომ ძველ ქართულშიც მხოლოდ ობიექტური წყობის ზმნებში გვაქვს შემონახული ეს კატეგორია.

5. ვინაიდან ლაშხურ-ლენტეხურში **ნ-** (Oe) არსად ჩანს, **გუ-** კი ზემო სვანეთში არა მხოლოდ უმგულურ კილოკავში გვევლინება **ნ-**ს ადგილას, არამედ სხვაგანაც (სიმღერათა ტექსტებში, ლოცვებში), ამასთანავე, თუ გავითვალისწინებთ ენის განვითარების ზოგად ტენდენციას რთულიდან მარტივისკენ სწრაფვისა, ხომ არ არის საფიქ-

რებელი, რომ კოდორელ სვანთა მეტყველებაში კანტიკუნტად დადასტურებული ანომალიები რაღაც პროცესის დასაბამზე მიგვანიშნებს!

ვ. თოფურის მიერ იფარსა და ეცერში დადასტურებული რამდენიმე შემთხვევა: ბზ. **შუიდებდუ ლოგუტედა!** — „მშვიდობითამც მოგვიხველ“ (შენ + ჩვენ Oe); ბქ. **სიოდ გუირი შუიდებდ** — „შენამც გყავხარ (მე და მას || მათ) მშვიდობით!“... დღესაც ცოცხალია და ჩვენც არაერთხელ გვსმენია ჩუბეხეველ უფროსი თაობის წარმომადგენელთაგან.

ბალსქვემო სვანეთიდან კოდორის (resp. დალის) ხეობაში ჩასახლებულთა მეტყველების თავისებურებანი

ჯერ კიდევ 1970 წელს პროფესორი მაქსიმე ქალდანი სტატიაში „დიალექტთა შერევა კოდორის ხეობის სვანურში“ საგანგებოდ მსჯელობდა იმ რთული თავისებურებების შესახებ, რომლებიც კოდორის (resp. დალის) ხეობის სვანურენოვანი მოსახლეობის მეტყველებისთვის იყო დამახასიათებელი. როგორც ცნობილია, აღნიშნულ ხეობაში დღემდე მიმდინარეობს სამეტყველო კოდების შერევა, რაც გამოიხატება ბალსზემოურ და ბალსქვემოურ დიალექტთა ურთიერთშერევის (ინტერფერენციის) პროცესში. ეს პროცესი კი განსაკუთრებით დამახასიათებელია იმ თაობის მეტყველებისათვის, რომელიც დაბადებული და აღზრდილია კოდორის ხეობაში. რაც შეეხება უფროს თაობას, მ. ქალდანის აზრით, მის მეტყველებაში ასეთი მკვეთრი გარდატეხა არ მომხდარა, თუმცა, როგორც მრავალფეროვანი ფაქტობრივი მასალის ანალიზმა გვიჩვენა, მცირეოდენი თავისებურებანი უფროსი თაობის მეტყველებაშიც შეინიშნება.

კოდორული დიალექტები და ამ დიალექტებში შემავალი კილოკავები ერთმანეთს უპირისპირდებიან სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესის (ხმოვანთა სიგრძე, უმლაუტი, რედუქცია, დელაბიალიზაცია, მეტათეზისი, ბგერის ჩართვა-დაკარგვა...), მორფოლოგიურ-სინტაქსურ თუ ლექსიკურ თავისებურებათა არსებობა-არარსებობით, რაც, ფაქტია, განაპირობა ზემოსვანური დიალექტების წარმომადგენელთა წლების განმავლობაში ერთმანეთის გვერდით თანაცხოვრებამ.

ამჯერად ჩვენი ნაშრომის მიზანია ბალსქვემო სვანეთიდან კოდორის ხეობაში ჩასახლებულთა მეტყველების თავისებურებების შესწავლა ჩვენს ხელთ არსებული მასალების საფუძველზე².

² ბალსქვემოურ დიალექტზე მოლაპარაკეთა არეალი მოიცავს შემდეგ სოფლებს: გუნდრა, ბარგმა, საკენ, ნაჭარტ, ბუჩუკურ, ბგეგგერ, აჭარა, ტიშ, ჩხალთა, აჭარა, ზგმა, ქუბაჩარა. ბალსქვემოელები ცხოვრობდნენ აგრეთვე სოფელ ლათა-შიც მეგრელების, აფხაზების, სომხებისა და რუსების გარემოცვაში.

ტექსტებზე მუშაობის შედეგად ირკვევა, რომ კოდორულ ბალსქვემოურს ზემოსვანური დიალექტებისაგან მთელი რიგი თავისებურებები განასხვავებს. ეს თავისებურებანი პირობითად დავყავით სამ ჯგუფად: **ბალსზემოურთან საერთო თავისებურებანი; ენგურის ხეობის ბალსქვემოურისაგან განსხვავებული თავისებურებანი; ინტერფერენციის შედეგად ჩამოყალიბებული თავისებურებანი.**

1. კოდორულ ბალსქვემოელთა მეტყველებაში გრძელი ხმოვნები პირველად შეამჩნია პროფ. მ. ქალდანმა, ხოლო პროფ. ი. ჩანტლაძემ დასვა მათი ექსპერიმენტული ფონეტიკის აპარატურით შესწავლის საკითხი; რამდენიმე გრძელხმოვნიანი ფორმა (**ეს'ეგი** „ესე იგი“, **იტობოლდა** „დაიტბორებოდა ხოლმე“, **ქატდზგერწწ** „დამთავრდა“, **სგონჭყიდდ** „შემოვიყვანეთ“, **გლენობწში** „გლენობისაც“, **ხოჩამშუ** „კარგით“, **სგწმჭყირენ** „შემაგდეს“, **ჩის** „ყველას“ და ა. შ.) დადასტურდა **საკენში, გვანდრაში, ტიშა** და **აჭარაში** მცხოვრებ ბალსქვემოელთა მემკვიდრეების მეტყველებაში, რაც, რასაკვირველია, ბალსზემოური დიალექტის გავლენის შედეგია.

2. კოდორის ხეობაში ჩასახლებული ბერძენი და ეცერელი მთქმელების მეტყველებაში შევნიშნეთ **ო** და **უ** ხმოვნების უმლაუტი (**მინდუერს** „მინდორს“, **წარმოშუებით** „წარმოშობით“, **ათხანდუეა** „აწიცი, ამის მერეც“; **მატნკუი** „თავდაპირველად“, **ეშხუი** „ერთი“, **მატნკუიშხენ** „თავიდან“, **ქართუილდ** „ქართულად“ და სხვა) იქ, სადაც ენგურის ხეობაში მცხოვრები ბერძენი და ეცერელი წარმომადგენლებისთვის ის სრულიად ზედმეტია, თუმცა კანონზომიერია ბალსზემოურისთვის. ეს ვითარებაც **ინტერფერენციის** მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს.

3. ერთი და იმავე მთქმელის მეტყველებაში, ერთსა და იმავე ტექსტში, ხშირად აქვს ადგილი პარალელური ფორმების ხმარებას. ამ ფორმათაგან ერთი ენგურის ხეობის ბალსქვემო სვანეთიდან გატანილი სიტყვაა (**ტობ** „ტბა“), მეორე — ენგურის ხეობისავე ბალსზემოურის კუთვნილებაა (**ტობმ**), ხოლო მესამე ამ დიალექტების შერევის შედეგად მიღებული, ზემოსვანურისთვის უჩვეულო ფორმა (**ტობმ**³).

³ სოფელ საკენის მკვიდრი, წარმოშობით ეცერელი, ბავჭი გურჩიანი სამივე ფორმას იყენებს.

4. დადგინდა ისიც, რომ ბგერათა გაუჩინარებას სისტემატური ხასიათი აქვს კოდორელ ბალსქვემოელთა მეტყველებაში როგორც ანლაუტში (**ოდა** < **ჰოდა** „ჰოდა“, **ან** < **ლან** „თუ“, **ჟეშეგე** < **ღჟეშეგე** „უკანა...“), ასევე ინლაუტსა (**ტაქტორ** < **ტრაქტორ** „ტრაქტორი“, **დეე** < **დეშედეე** „არ||არა...“) და აუსლაუტშიც (**ენქა** < **ენქას** „მაშინ“, **მა-მაგჟე** < **მამაგჟეშე** „არაფერი“, **ეგჟა** < **ეგჟატრ** „იმისთანა, ისეთი...“).

5. კოდორელ ბალსქვემოელთა მეტყველებაში შეინიშნება ასიმილაციის პროცესიც. მაგ. წარმოშობით ეცერელი ნინა გუჯჯიანი, რომელიც ამჟამად სოფელ გვანდრაში ცხოვრობს თითქმის ბალსქვემოელთა გარემოცვაში, როგორც ჩანს, ბალსზემოურის გავლენას მიიწვევს განიცდის, რაც მის მეტყველებაში ნათლად აისახება. ამ გავლენის შედეგია ალბათ ბალსქვემოურისთვის მიუღებელი ფორმები **ნი-ძლეჟე** და **ლინძლეჟე** „სანაძლეო, ნაძლევი“ (შდრ. მისივე **ქატცხნირ-ზალ** „დაენიძლავე“, **ნირზლა** „ნიძლავის გამო“).

გარდა ამისა, თვალმისაცემია **ე+ჟე** პოზიციაში **ე**ს უშუღლაუტობა, მაშინ, როდესაც ზემოსვანურ დიალექტებში, ამ პოზიციაში, უშუღლაუტი თითქმის ყოველთვის ხორციელდება, შდრ. ბქ. **ნირზლატჟე**, ბზ. **ლინძლატჟე**, **ნიძლატჟე** „სანაძლეო, ნაძლევი“, ბქ. **წატჟერ**, ბზ. **წაჟერ** „წერო“, ზს. **უბატდე** „უბედო“, ბზ. **დეკატჟელ** „დეკეული“ და ა. შ.

6. საკენსა და გვანდრაში ჩასახლებულ ბალსქვემოელთა მეტყველებაში დაფიქსირდა ნომინატივის გაქვევებული ბრუნვის ნიშანი **-ჟ** არაერთ სახელში (**ზატატჟე** „წელი“, **ჭალატჟე** „მდინარე“, **სტჟატჟე** „მოტვლებილთავიანი...“). ეს მოვლენაც, რაღა თქმა უნდა, ბალსზემოურ დიალექტთან **ინტერფერენციის** მოვლენად მივიჩნიეთ, რადგანაც ანალოგიურ შემთხვევებში ენგურის ხეობის ბალსქვემოურში **-ჟ** არსად გვაქვს.

7. როგორც მასალის ანალიზმა ცხადყო, ცვლილებები არცთუ ისე მცირეა, თუმცა საბოლოო დასკვნებისაგან ამჟერად თავს შევიკავებთ, რადგანაც განსახილველი და შესასწავლი კოდორის ხეობის ბალსქვემოურ მეტყველებაში ჯერ კიდევ ბევრია.

რ ო ე ნ ა ჭ კ ა დ უ ა

დელაბილიზაცია კოდორის ხეობის მოსახლეობის მეტყველებაში და მისი მიმართება ლახამულური კილოკავის შესაბამის მონაცემებთან

სამეცნიერო ლიტერატურაში (ვ. თოფურია, გ. მაჭავარიანი, თ. გამყრელიძე, მ. ქალდანი, ი. ჩანტლაძე) აღნიშნულია, რომ სვანურ ენას ახასიათებს როგორც ლაბილიზაციისკენ მიდრეკილება, ასევე დელაბილიზაცია. ლაბილიზაცია მთელი სვანურისათვის არის დამახასიათებელი, ხოლო დელაბილიზაციის პროცესი სვანური ენის დიალექტებში სხვადასხვაგვარადაა წარმოდგენილი: ნაკლებად შეიმჩნევა ბალსზემოურ დიალექტში; მეტნაკლებად ბუნებრივია ბალსქვემოურისათვის (ეცერული, ცხუმარული, განსაკუთრებით ლახამულური) და ლენტეხურისათვის. ამჟერად ჩვენ გვინტერესებს, თუ რა სურათი გვაქვს კოდორის ხეობის მცხოვრებთა მეტყველებაში, რომელიც სვანური ენის ორი დიალექტის — ბალსზემოურისა და ბალსქვემოურის — ფონეტიკურ-გრამატიკული მოვლენების ინტერფერენციის ნიმუშს წარმოადგენს.

საქართველოს სამეცნიერო ფონდის საგრანტო პროექტის მონაწილეების მიერ ჩაწერილი მასალებიდან ჩანს, რომ ბალსზემოურ დიალექტზე მოსაუბრეთა მეტყველებაში ჭარბობს ლაბილიზებული კომპლექსების შემცველი ლექსემები. **ჟე** და **ჟი** დიფთონგები, ძირითადად, მიღებულია **ო** და **უ** ხმოვანთა უშუღლაუტის შედეგად (თუმცა გვაქვს ფუძისეული **ჟე** და **ჟი** მაგ.: **კჟენ** „კვერნა“, **სჟენტ** „სვეტი“, **ჭჟერ** „ყვავი“...).

წინა წარმოების ლაბილიზებული ნაშუღლაუტარი ხმოვნების დელაბილიზაცია (**ე**, **ი** ხმოვნებში გადასვლა) სვანური ენის ფონეტიკური სისტემის განვითარების ახალ ხანად არის მიჩნეული. რაკი აღნიშნული კომპლექსების გამარტივება ბალსქვემოურ დიალექტს უფრო ახასიათებს, ვიდრე ბალსზემოურს, ეს იმას ნიშნავს, რომ უშუღლაუტმა ბალსქვემოურში მეტხანს შეინარჩუნა მოქმედების უნარი.

კოდორულ მეტყველებაში, ჩვენი აზრით, ნაკლებად უნდა ჰქონდეს გასაქანი დელაბილიზაციის მოვლენას, რადგანაც აქ არ გვაქვს ლახამულურის და ლენტეხურის გავლენა.

ბალსზემოურ **კჷეწოლიდ** < **კოწოლიდ** („ცოტა“), **ჭჷეგ** < **ჭოგ-ი**, **ლახჷემ** < **ლა-ხომ-ე** („მისცა“), **დოკჷენ** < **დიაკვან-ი**, **ლიწჷენე** < **ლიწონ-ე** („ჩვენება“) ფორმათა გვერდით კოდორის ხეობაში შედარებით იშვიათია: **ლახემ**, **თეთნე** („თეთრი“), **სგებინ** („წინ“), **დეშგიმ** („უკან“), **თუთინ** („თუთუნი“) და ა. შ. ლექსემები.

ბალქვემო სვანეთიდან კოდორის ხეობაში ჩასახლებულთა მე-მკვიდრების მეტყველება თანაბრად წარმოგვიდგენს ორივე ვარიანტს: **თჷეფ** || **თეფ** („უცხო“), **თუთჷინ** || **თუთინ**: **დრჷე** || **დრეჷ** („დრო“) და სხვ.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ კოდორის ხეობაში გვხვდება ისეთი ფორმებიც, სადაც მოსალოდნელი უმლაუტიანი ხმოვნების ადგილას გვაქვს უუმლაუტო **უ** ან **ო**: ტელეფიზორქა აწონახ დევნილარს — „ტელევიზორში აჩვენებდნენ დევნილებს“ (ჟანა ცალანი, სოფ. ტიში — ბეჩო); ბალსზემოურ დიალექტსა და ბალქვემოურის ზოგ კილოკავში ჩვეულებრივ გვაქვს **ა-წჷენ-ახ**, ხოლო ლახამულურში — **ა-წენ-ახ**. ასევე **მონწირ** („მჯობი“), ნაცვლად **მგნწირ** ფორმის, **ჯოდი** („გრძელი“) ნაცვლად **ჭჷედი** || **ჭედი** ფორმებისა. ეს მოვლენა შენიშნულია ბეჩოურსა და ცხუმარულ მეტყველებაში (ვ. თოფურია, თ. შარაძენიძე, მ. ქალდანი).

წარმოშობით ლატალელი რევაზ კვანჭიანის (სოფ. ლაფა) მეტყველებისათვის ბუნებრივია **ჷ**-ს დაკარგვა ზმნათა ანლაუტში ელიზიურ ფორმებთან: **ჩამჷვედელი** (< **ჩუ-ა-მე-ვედ-ე-ლი**) **ჷიბე შჷატნხენ** — „ჩამოსულა ზემო სვანეთიდან“; **მიშგუ მუ ჩამჷტენ** (< **ჩუ ა-მე-ტენ**) — „მამაჩემი („ჩემი მამა“) ჩამობრუნებულა“. **ეჯაჷრლალ ჩამდგაცდახ** (< **ჩუ აჷდ-ი-გაც-დ-ა-ხ**) — „ისინი დაილუპნენ“ და სხვ.

განხილული მასალა გვაძლევს საფუძველს დავასკვნათ, რომ კოდორის ხეობის მცხოვრებთა მეტყველებაში, ბალსზემოურად მოსაუბრეთაგან ჩაწერილ ტექსტებში ჰარბობს **უე** და **ჷი** კომპლექსიანი ლექსებმები, ხოლო ბალსქვემოურში დასტურდება თითქმის პარალელური ხმარება ლაბიალიზებული თუ დელაბიალიზებული ფორმებისა, მაგრამ ლახამულური კილოკავის მაგვარი გარდაქმნები (ჷე → ე, ჷი → ი) აქ არ გვაქვს, რაც იმით აიხსნება, რომ ამ რეგიონიდან კოდორის ხეობაში ადგილი არ ჰქონია ჩასახლებას.